گەڕان بەدوای نەمریيدا

لێکۆڵینەوەیەکی تیۆریی مێژوویی بەراوردکارییە
لەنێوان ئەفسانەی (کوردی و فارسی)دا

مەولود ئیبراهیم حەسەن

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

زنجیرەی رۆشنبیری
*

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسەر: بەدران ئەحمەد حەبیب
* * *

ناوونیشان:
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، گەڕەکی خانزاد، هەولێر
س. پ. ژمارە: ١
www.araspublisher.com

پێشکەش:

ئەم لێکۆڵینەوەیە پێشکەشە بەهەموو ئەو (مرۆڤ)انەی کە ئەگەر (سەفەر)ی (دۆزەخ)یش بکەن! بەڵام، هەمیشە (گوڵ)ی (بەهەشت) لەگەڵ خۆیان دەهێننەوە.

***

زانا ئەفسانە دەکات بەزانست، نەزان زانستی لێ دەبێ بەئەفسانە!!

مەولوود

کوردستان خەزینەیەکە هێشتا بە چاکی نەناسراوە

کامبانیلی

ناوی کتێب: گەڕان بەدوای نەمرییدا لەنێوان ئەفسانەی کوردی و فارسی‌دا
نووسینی: مەولود ئیبراهیم حەسەن
بڵاوکراوەی ئاراس- ژمارە: ١٣٥
دەرهێنانی هونەری: بەدران ئەحمەد حەبیب
دەرهێنانی بەرگ: شکار شێخ عەفان نەقشبەندی
خۆشنووسیی بەرگ: هونەرمەند محەمەد زادە
هەڵەگری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل
سەرپەرشتیی چاپ: ئاوڕەحمان مەحموود
چاپی یەکەم - چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر- ٢٠٠٢
لە کتێبخانەی بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی ڕۆشنبیری و هونەر لە هەولێر ژمارە (٢٠٦)ی ساڵی ٢٠٠٢ی دراوەتێ

پەیڤی چاپ

لە کاتێکدا کە خەریکی نووسینی بەشی یەکەمی ئەم لێکۆڵینەوەیە بووم، بەتایبەت کە بەندی –مێژووی ئەفسانەی کوردی– هاتە پێش، سەیرم کرد ناتوانم ئەم مێژووە بنووسم، هەتا ئەگەر بەکورتیش بێ؛ تا چەند ئەڵقەیەکی تر هەیە نەیەنەوە سەر یەک، ئەویش ئەوەیە:

یەکەم: ئەم جوگرافیایە کوێندەرە کە لە کۆنەوە ئەو میللەت و هۆزانەی تێدا نیشتەجێ بووە کە کوردیان لێ پێکهاتووە؟

دووەم: ژیان لە کەیەوە لە کوردستان پەیدابووە، ئەو هۆز و میللەتانە کامانەن کە ڕۆڵی گرنگیان لە پێکهاتەی کورد و ناوچەکەدا بینیوە؟

سێیەم: ئایین لە کوردستان لە کەیەوە سەری هەڵداوە و ئایینەکان کامەن؟

واتە دەبێ مێژووی جوگرافیای کوردستان بزانین و بناسین، مێژووی کوردستان بخوێنینەوە، مێژووی ئایینەکان لە کوردستان بەسەر بکەینەوە، بۆ ئەوەی هەر یەکێک لەم مێژووانەش بنووسین بێ شک دەبێ لە ئەفسانەی کوردییەوە دەست پێ بکەین، جا ئەو کاتە دەتوانین باس لە (مێژووی ئەفسانەی کوردی) بکەین.

ئەوەی من لە دەستم هات بەم توانای بێ توانایی خۆم و بەپێی بەرنامە و کاتی لێکۆڵینەوەکە کردم، هەرچەندە چاکیش دەزانم، ئەم کارە کارێکی سەرەتایە و لە کەموکورتی بەدوور نییە! بەڵام هەرچۆنێ بێ ئەم کارە بووە هۆی ئەوەی کە بتوانم چەند سەرنجێک بخەمە بەردەستی دەزگا زانستی و هونەری و ئەدەبی و ئەکادیمییەکانی کوردستان، بەتایبەت زانکۆکان، بەو هیوایەی کە بەکارێکی ئەستەمی نەزانن، چونکە لەمێژە گوتراوە: (ڕێگای هەزار میل بەیەک هەنگاو دەست پێدەکات).

خاڵەکانیش ئەم خاڵانەی خوارەوەن:

١– کردنەوەی بەشی زمانە کۆن و مردووەکان، ئەو زمانانەی کە لە ڕۆژگارە جیاجیاکاندا زمانی دەوڵەت و ئایین و شارستانییەت بوون لە کوردستان، وەکو سۆمەری و ئیلامی و ئەکەدی و هەموو ئەو زمانانەی کە نووسراویان لە پاش بەجێماوە و ئێستا لە زانکۆکانی جیهاندا دەخوێندرێن و پسپۆری تایبەت بەخۆیان هەیە، هەروەها زمانی سانسکریتی و ئاوێستا و پەهلەویش، بۆ ئەوەی لاوانی کورد بتوانن لەم زمانانەدا پسپۆری پەیدا بکەن، چونکە دەرکەوتووە، ئەگەر لێکۆڵەرەوەی کورد ئەم زمانانە بزانێ و بەزانستییەوە لێیان بکۆڵێتەوە، ئەوا ئەنجامی لێکۆڵینەوەکان زانستییانەتر راستییەکان ڕوون دەکاتەوە و ئەم ڕوون کردنەوەیەش لە بەرژەوەندی میللەتەکەماندا دەبێ.

بۆ نموونە: لێکۆڵەرەوە (مەسعود سەعید یاسین) لە کتێبی (ئەرێ، سۆمەرییەکان ئەگەر کورد نەبن چ کەسن؟)دا چونکە لێکۆڵینەوەکەی لە ڕووی زمانەوە (واتە: زمانی سۆمەری)یەوە لەسەر سۆمەرییەکان کردووە، گەیشتووتە ئەو ڕایەی کە بڵێ: (ئەگەر زاناکان کاتی خۆی بەراوردێکیان لەنێوان زمانی

سۆمەری و کوردیدا دەکرد، کێشەکە دەبڕایەوە) واتە: کێشەی ڕەگەزی سۆمەرییەکان دەبڕایەوە، وەکو دەزانن هەتا ئێستا کێشەیەکی زۆری لەسەرە. ئەو لێکۆڵەرەوە لە لێکۆڵینەوەکەیدا گەیشتووتە ئەو ڕایەی کە پەیوەندییەکی زۆر و بەتین لەنێوان کورد و سۆمەرییەکاندا هەیە، لەو ڕایەشدا پشت بەزمانی (سۆمەری و کورد) دەبەستێ.

دیسان لێکۆڵەرەوەی کورد (عیمادەدین دەوڵەتشاهی) ئەویش کە لە ڕووی زمانەوە لە (ئاوێستا)ی کۆڵیوەتەوە، هەر ڕایەکی لەم جۆرەی بەدەست هێناوە واتە پەیوەندی (ماد و کورد) لە زمانی ئاوێستا و زمانی کوردیدا دەدۆزێتەوە و دەنووسێ: (چونکە زمانی یەکەمی ئاوێستا کوردی بوو، ئەو زانایانەی کە ئاوێستایان وەرگێڕاوە، کوردییان نەزانیوە، لە ئەنجامدا بەهۆی بەسەرچوونی ڕۆژگار وەرگێڕانی جیاجیای ئاوێستا پەیدا بووە) واتە: هەردوو لێکۆڵەرەوەی کورد، چونکە کوردن و کوردی چاک دەزانن و لێکۆڵینەوە لەسەر زمانی سۆمەری و ئاوێستادا دەکەن، لە ئەنجامدا ڕەگەزی سۆمەرییەکان و زمانی ئاوێستا دەبەنەوە سەر کورد و زمانی کوردی و بێ ئەوەی ئاگاداری یەکتر بن زانینی زمانی کوردی بۆ ئەمجۆرە کارانە بەگرنگ دەزانن.

باشە! ئەگەر زۆر لێکۆڵەرەوەی تر، بەکوردی و بەزانستییەوە لە ڕووی زمانەوە لێکۆڵینەوە، لەسەر ئەم زمانانە و هەموو زمانە کۆن و مردووەکانی تردا بکەن، ئەوا چەند راستی تر سەرهەڵدەدا و چەند کێشەی تر دەبڕێتەوە؟!

٢– زانا و شارەزاکانی کورد پێویستە بەوردی ئەو پاشماوە کۆن و نووسراو و وێنە کراوانە بخوێننەوە و شی بکەنەوە و بەچاوی خۆیان ڕاستییەکان ببینن، چونکە دەرکەوتووە لەبەر زۆر هۆ هەموو ئەو پاشماوە کۆنانە بەتەواوی نەخوێندراونەتەوە و هەموو ئەمانەش کە خوێندراونەتەوە، بەوردی شی نەکراونەتەوە، ئەوەش کە شی کراونەتەوە، ئێمەی کورد بەچاکی تێیان نەگەیشتووین. لەم نێوەدا زۆر ڕاستی هێشتا بەنهێنی و پەنامەکی ماونەتەوە، کە دەکرێ لەنێوان ئەو نهێنییانەدا سوودی زۆر بەمێژووی کورد و ناوچەکە بگات.

٣– پێگەیاندنی و ڕاهێنانی کادر و پسپۆر لە هەموو بوارەکانی شوێنەوارناسی، بۆ ئەوەی لێکۆڵەرەوەی زانا و دڵسۆز و دەست پاکی کورد بۆ خۆی خەریکی پشکنین و شوێنەوارە کۆنەکان بێت و چیتر (لەبەر زۆر هۆ) پاشماوە گرنگەکان تێکنەچن و نەدزرێن و نەشێوێندرێن و لە بێن نەچن.

٤– هەموو ئەو کتێب و لێکۆڵینەوە و نووسین و بەڵگە و وێنانەی لەبارەی مێژووی کۆنی کوردستان و ناوچەکە بەزمانی تر نووسراون، یەکسەر لەو زمانەوە وەربگێڕدرێنە سەر زمانی کوردی و بکەونە بەردەستی پسپۆرانی ئەم بوارە، چونکە هێشتا زۆر لەم کتێب و لێکۆڵینەوە و نووسین و بەڵگە و وێنانە کە بەکتێبخانە و مۆزەخانەکانی دنیادا پەرتن، بەئاسانی دەست لێکۆڵەرەوەی کورد ناکەون.

٥– کردنەوەی مۆزەخانەیەکی نەتەوەیی نیشتمانی بۆ ئەوەی پاشماوە کۆنەکانی کوردستان و ناوچەکەی تێدا کۆبکرێتەوە و ئەوانەی بەدنیادا پەرت کراون هەوڵی گێڕانەوەیان بدرێ و ئەگەر نا وێنەی دەقاودەقیان لێ دروست بکرێ، بۆ ئەوەی لێکۆڵەرەوەی کورد لە نزیکەوە و ڕاستەوخۆ سوودیان لێ

ببینێ.

٦- مێژووی هەموو ئەو هۆز و نەتەوانەی پێش زایین، کە ڕۆڵیان هەیە لە پێکهێنانی میللەتی کورد، بەجیا بنووسرێنەوە و ئایین و فەرهەنگ و شارستانییەتیان دیار بکرێ و دەبێ بەشێوەیەکی تر و بەدیدێکی تر لە هاتنی ئارییەکان و ڕۆیشتنی سۆمەرییەکان بکۆڵینەوە.

ئەگەر ئەم کارانە و زۆری تر بەبەرنامە و زانستییانە ئەنجام بدرێن، ئەوا زۆر ئەڵقە و پاشماوەی گرنگی میللەتی کورد و خەڵکی کوردستان بەدەردەکەون. کە زۆر گەورەتر و پیرۆزترن لەو شانازییانەی کە هەندێ کەس لە ڕووی دڵسۆزییەوە بەخەیاڵ دروستیان دەکەن.

لێکۆڵەرەوەیەک لەمێژە گوتوویەتی: (کوردستان خەزێنەیەکە هێشتا بەچاکی نەناسراوە). وەرن با کوردستان بەچاکی بناسین! لە ڕاستیدا کوردستان ناسین ئەرکی لێکۆڵەرەوەی کوردە، ئەگەر سیاسەتمەدارەکانی کورد، ئەرکیان ئەوەیە کە لەبارەی کوردەوە پرسیار لە دنیا بکەن! ئەوا ئەرکی لێکۆڵەرەوەی کورد ئەوەیە کە لە بارەی کوردەوە بەزانستییەوە وەڵامی پرسیارەکانی دنیا بداتەوە!

لە کۆتاییدا دەزانم، بەڕێزی وا هەیە کە دەڵێ: (تۆ باسی ئەفسانە!! دەکەی چیت بەسەر ئەم هەموو کارانەوەیە) لە وەڵامدا دەڵێم: هەموو ئەم کارانە لە خزمەت ئەوەن کە بتوانین (مێژووی ئەفسانەی کوردی) بنووسین. هەر وەختێ مێژووی ئەفسانەی کوردیشمان نووسی، ئەوکاتە دەتوانین سەرەتا و پێشینەی مێژووی هەموو مێژووەکان بەتەواوی بنووسین، بەمێژووی کورد و مێژووی ئایینی کورد و مێژووی زمانی کوردی و مێژووی زانست و فەلسەفە و مێژووی ئەدەبی کوردی و مێژووی هەموو مێژووەکانی کوردەوە. بەهیوای ئەو ڕۆژە.

مەولود ئیبراهیم حەسەن

هەولێر ١١ی گەلاوێژی ٢٠٠١

پێشەکی

هەڵبژاردنی ناونیشان

ساڵانی ١٩٨٦-١٩٨٨ کە خەریکی نووسینی لێکۆڵینەوەی کتێبی (قەدەغە شکێنی)(*-١) بووم، هەر ئەو وەختە چەند ناونیشانێکی ترم پەراوێز کردبوو، حەزم دەکرد ئەگەر کاتێکی لەبارم دەسکەوێ کاریان تێدا بکەم. یەکێ لەم ناونیشانانە (گەڕان بەدوای نەمریی لە ئەفسانەی کوردی و فارسیدا) بوو، کە ساڵی ١٩٩٨ لە زانکۆی سلێمانی بەشی کوردی وەکو قوتابییەکی خوێندنی باڵا لەو بەشە وەرگیرام، وا ڕێکەوت ئەم ناونیشانە لەوانیتر بەخت یارتر بوو، بۆیە دواجار بوو بەناونیشانی ئەم لێکۆڵینەوەیە.

لەوەش کە لە جیهانی فرەوانی ئەفسانە تەنیا مۆتیفی، Theme تیمەی(گەڕان)م هەڵبژاردووە لەبەر دوو هۆ بوو.

یەکەم: لەکاری زانستیدا ناونیشان زۆر گرنگە و دەبێ ناونیشانێک بێ کە پێشتر کاری تێدا نەکرابێ.

دووەم: ناونیشانێک بێ سنووری کارەکەت دیاری بکات و لەو سنوورە نەچیتە دەرەوە.

ئەگەر نا جیهانی ئەفسانەی کوردی وەک دەشتێکی بێ سنووری کارتێدانەکراو وایە، بەتایبەت کاری زانستی و ئەکادیمی، بۆیە لەهەر کوێ دەست بەکار بکەیت و لەهەر شتێک بکۆڵیتەوە هەر پێویست و گرنگە. لەوەش کە لێکۆڵینەوەکە بەراوردە لەگەڵ ئەفسانەی فارسی، هۆیەکەی ئەوە بوو کە ئێمەی کورد مێژوو و کەلتوورمان لەگەڵ زۆر نەتەوە و وڵاتدا و لە زۆر سەردەم تێکەڵ بووە، ئێمەش بۆ ڕوونکردنەوە و دۆزینەوەی ئەڵقە ونەکانی مێژوو و کەلتوورمان پێویستمان بەگەڕان هەیە لەنێو مێژوو و کەلتووری ئەم گەل و وڵاتانە. بەتایبەت وڵات و گەلانی ئێران و میللەتی فارس. لەوەشدا شتێک یارمەتیمان دەدات، ئەویش ئەو میرات و کەلەپوورەیە کە ئەمڕۆ فارس بە(ئێرانی) ناو دەبات. لێکۆڵەرەوەی کوردیش دەتوانێ و مافی خۆشییەتی کە زانستییانە سوودیان لێ ببینێ و لێکۆڵینەوەیان تێدا بکات و دواجار لەنێو ئەو میراتەماڵی خۆمان بەسەر بکاتەوە.

هۆی ئەوەش کە لەنێو جیهانی ئەفسانەدا و لەنێو ئەم هەموو (کەسایەتی) و هێما و ڕووداوە گرنگانە تەنیا تیمە (Themeی گەڕان)م هەڵبژاردووە، هۆیەکە ئەوە بوو کە گەڕان لەنێو ئەفسانە و حەکایەتە میللییەکاندا تیمەیەکی سەرەکییە و لەنێو ئەفسانەی کوردیدا- وەک ئەفسانەی هەموو گەلان- زۆر جۆر (گەڕان)(*-٢) هەیە، هەر ئەم هۆیەشە کە وای لە زانای ڕووسی (برۆب) کردووە. کە لە ڕێبازە مۆرفۆلۆژییەکەی (*-٣) گەڕان- سەفەر- بەخاڵی یەکەم دابنێ و بەگرنگترین خاڵی بژمێرێ و بەیەکێ لە تایبەتمەندییەکانی چیرۆکی میللی بداتە قەڵەم، کە (ئەفسانە)ش بەشێکی گرنگی چیرۆکە میللییەکانە. تیمەی (گەڕان) لەنێو چیرۆکە ئەفسانەکاندا وەک داوی ملوانکە وایە و هەموو خاڵ و مەرجەکانی تر، یان بەجۆرێکی تر هەموو ڕووداو و پێشهاتەکانی نێو چیرۆکی میللی- ئەفسانە- کە بەیەکەوە

دەبەستێتەوە، چۆن کە زۆرجار (گەڕان) سەرەتای دەستپێکردنی چیرۆک و ئەفسانەکەیە، ئەوا (گەڕانەوە)ش دوا خاڵ و کۆتایی چیرۆکە میللی و ئەفسانەکانە.

گیروگرفتەکان

گیروگرفتی ئەم لێکۆڵینەوەیە، وەک گیروگرفتی هەموو خوێندکارێکی خوێندنی باڵا لەم وڵاتە دوو جۆرە؛ جۆری یەکەم ئەو گیروگرفتە گشتییانەیە کە هەر لێکۆڵەرەوەیەک لە زانکۆکانی کوردستان، لەگەڵ ئەم گیروگرفتانە ڕووبەڕوو دەبێتەوە. جۆری دووەم لە گیروگرفتەکان، ئەو گیروگرفتانەن کە هەر لێکۆڵەرەوەیەک بەپێی باری ژیان و تایبەتی خۆی گرفتی خۆی هەیە. لە گیروگرفتە گشتییەکان، ئەوەی لای هەمووان ئاشکرایە کەمیی ژمارەی کتێبخانە گشتی و تایبەتییەکان و هەژاری و ناڕێکیی ئەو ژمارە کەمەش کە هەیە، لە ڕووی کتێبی پسپۆری تایبەت و سەرچاوەی تازە و پێویست، ئەو کتێب و سەرچاوانەش کە هەن، لەگەڵ کەمیی ژمارەکانیشیان بەشی هەرە زۆریان هی پێش ڕاپەڕین و کتێبی تازە زۆر بەدەگمەن دەست دەکەوێ، ئەوانەش کە دەست دەکەون، یان لە ڕووی ڕێکخستن و دابەشکردنەوە ناڕێکن و وەختی لێکۆڵەرەوە زۆر بەخەسار دەدەن، یا ئەوەتە کۆن و دەسکاری کراون و بە دانە کەمن. سەرەڕای ئەوەش ئەگەرچی کتێبخانەکانمان لە ڕووی کتێب و سەرچاوەی (اختصاصیە)کانەوە زۆر هەژار و کەم سوودن، ئەوا دیسان کتێبخانە کوردییەکان لە لێکۆڵینەوەی خۆماڵی لەسەر ئەفسانە، ئەگەر لە ئاستی نەبوون نەبێ! ئەوا بێشک لە چەند وتار و لێکۆڵینەوەیەکی نێو ڕۆژنامە و گۆڤارەکان تێناپەڕێ، ئەم هەژارییەش ئەگەرچی هیچ یارمەتییەکی شیاوی لێکۆڵەرەوە نادا، ئەوا ئەرکی لێکۆڵەرەوەش گرانتر دەکات(*–٤).

گیروگرفتە تایبەتییەکانی لێکۆڵەرەوە خۆی لە چەند خاڵێکدا کۆدەبنەوە.

– یەکەم هەموو خوێندکارێکی خوێندنی باڵا (ماستەر) مۆڵەتی خوێندن وەردەگرێ و تەواوی وەختی خۆی بۆ لێکۆڵینەوەکە تەرخان دەکات، لێکۆڵەرەوەی ئەم (نامە)یە لەم مافە بێبەش بوو، ئەوەش مانای ئەوە بوو دەبێ ڕۆژانە وەک هەر (کارمەند)ێکی میری دەوام بکات و ئەو دەوام کردنەش ماوەی لێکۆڵینەوەکەی درێژخایەن کرد و سنووری گەڕان و پشکنینی بەر تەسک کردەوە.

– کەمیی ماوەی هاتنی وزەی کارەبا، بەتایبەت لە شەودا کە ئەمەش هۆیەک بوو شەو نەتوانرێ قەرەبووی وەختە لەدەست چووەکانی ڕۆژ بکاتەوە.

– ماوەیەکی زۆر لێکۆڵەرەوە چاوەڕێی سەفەری ئێران بوو، بۆ بەدەستهێنانی کتێب و سەرچاوەی پێویست، دواجار ئەم سەفەرە ڕێک نەکەوت و ئەمەش بووە هۆی لە دەستدانی ماوەیەکی دیاریکراو و هۆی زەحمەتی بەدەستهێنانی کتێب و سەرچاوەکان، ئەمەش ئەرک و ماندوو بوون و خەرجییەکی زۆری ویست تا توانرا بەپێی پێویست بۆ پلانی کارەکە کتێب و سەرچاوە بەدەست بهێنرێ.

پلانی لێکۆڵینەوەکە

ئەم لێکۆڵینەوەیە لە (سێ بەش) پێکهاتووە:

بەشی یەکەم: گرنگیی بەپێناسە و پێکهاتە و چەمک و مێژووی ئەفسانە بەگشتی و ئەفسانەی کوردی بەتایبەت داوە. سەرەتا پێناسەی زانایانی جیهانی لە چەند ڕوویەکەوە بەسەر کردووەتەوە، پاش ئەوە ڕا و پێناسەی لێکۆڵەرەوە و نووسەرانی کوردی بەنموونە هێناوەتەوە، پاشان جۆر و پێکهاتەی ئەفسانەی کوردی بە(تایبەتمەندی)یەکانیانەوە باس کردووە.

لە بارەی (مێژووی ئەفسانەی کوردی)یەوە(*–٥) پێویست بوو سەرەتا مێژووی کورد، کە ئەویش دەکاتە مێژووی ئەو گەل و هۆزانەی کە لەکۆنەوە لە کوردستاندا ژیاون و مێژوونووسان میللەتی کورد بەئەنجامی تێکەڵ بوونی ئەم هۆزانە دەزانن. ئەو مێژووە بەسەر بکرێتەوە، ئەویش لە ئەشکەوت نشینەکانی کوردستانەوە دەستپێدەکات، لە پێش گشتیانەوە مرۆڤی ئەشکەوتی شانەدەرە، کە زانایان ژیانی نێو ئەو ئەشکەوتە بە(١٠٠،٠٠٠) (*–٦) سەد هەزار ساڵ مەزەندە دەکەن، هەر زاناکانیش دەڵێن: ئەم ئەشکەوت و دەوروبەرە بەردەوام مرۆڤی تێدا ژیاوە.

لە دوای ئەوانەوە، لەنێو ئەم هۆز و میللەتانەی کە وەک ئەڵقەیەکی زیندوو لە مێژووی ناوچەکە دیار و نووسراون، ئەوانیش شارستانییەتی سۆمەرییەکان و کۆچی ئارییەکان و دامەزراندنی ئیمپراتۆریەتی ماد و زەردەشت و کتێب و ئایینەکەیەتی. ئەمانەش هەمووی پشت بەستن بەڕای لێکۆڵەرەوە تایبەتکارەکان، کە هێنانەوە سەریەکی ڕایەکان، ئەوە دەسەلمێنن، کە (میللەتی کورد) ئەنجامی پێکهاتەی ئەو هۆز و شارستانییەتییانەیە، کە لەم ناوچەیە (کوردستان) سەریان هەڵداوە. دیسان باسی کۆنترین و زۆرترین ئایینی میللەتانی کوردستان کراوە، لە لێکۆڵینەوەکەدا باس لەوە کراوە، ئەگەر میللەتی کورد ئەمڕۆ پێکهاتەی ئەو هۆز و شارستانییەتییانەیە، ئەوا ئەفسانەی ئێستای کوردیش هەر پێکهاتەی ئەفسانەی ئەم هۆز و میللەتانەیە کە کورد لەوانەوە پێکهاتووە، دیارە زانایان و لێکۆڵەرەوان زۆرچاک دەزانن، ژمارەی ئەو هۆز و میللەتانەی کە لە کوردستاندا ژیاون و ناویان هاتووە و مێژوو باسیان دەکات، زۆر لەوە زۆرترە کە لە توانای ئەم لێکۆڵینەوەیەدا بێ بەسەریان بکاتەوە، بۆ نموونە: کاردۆخییەکان و گوتییەکان و ئورارتووەکان و لولویی و زاگرۆسی و زاموایی و ئیلامییەکان و زۆریتر... بەڵام، لێکۆڵەرەوە لە کۆنترین ئەشکەوتی ژیانەوە کە ئەشکەوتی شانەدەرە، ژیانی هێناوە و گەیاندوویەتییە پێش زایین.

ئەمەش خاڵی هەرە گرنگی بەردەوامی ژیانە، لە ناوچەکەدا، بەردەوامی واتە بەردەوامیی بوونی ئەفسانە و ئایین و بزاڤی کۆمەڵایەتی و بەردەوامیی شارستانییەت بەهەموو لقەکانییەوە.

ئەوەی شیاوی ئەوەبێ لە بارەی مێژووی ئەفسانەی کوردییەوە بگوترێ، ئەوەیە کە لە بنەچەدا مێژووی ئەفسانەی کورد لەگەڵ مێژووی مرۆڤی کورددایە، بەڵام، کە کورد وەکو میللەت پێکهاتەی چەند هۆز و نەتەوەیەکە، ئەوا مێژووی کورد و مێژووی ئەفسانەی کوردیش هەر بەم شێوەیە. بەڵام، لە بەشی ئارییەکان و بەتایبەت مادەکان، سەرەتایەکی دیاری سەرهەڵدانی ئەفسانەی کوردی لەوێوە دەستپێدەکات، کە هەر ئەو دەم (مادو پارس) بەرە بەرە لێک جیادەبنەوە، هەر ئەو ڕۆژگارەش بۆ گەلی فارس، سەرەتای سەرهەڵدانی ئەفسانەی تایبەتی گەلی (فارس)ە. لێکۆڵەرەوە بۆ سەلماندنی ئەم ڕایانە لەم بەشەدا پشتی بەچەندین سەرچاوە بەستووە و ڕای خۆی لەبارەیانەوە دەربڕیوە.

لە بەشی دووەمی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا، باسی گەڕان بەدوای نەمریی لە ئەفسانە جیهانییەکاندا کراوە، لەوەشدا هەوڵ دراوە کۆنترین گەڕان دەستنیشان بکرێ، ئەگەرچی لەسەر ئاستی جیهانی ئێستا گەڕانی (گلگامش) بەکۆنترین گەڕان دادەنرێ، بەڵام، لێکۆڵەرەوە ڕای وایە، هەرچەندە داستانی گلگامش و گەڕانی بەدوای نەمرییدا کۆنترین دەقی بەردەستە، بەڵام ئەم بیری گەڕانە لای مرۆڤ کۆنە و چونکە تەمەنی مرۆڤ زۆر لە تەمەنی سۆمەرییەکان و گلگامش کۆنترە، دەبێ بیری ئەم گەڕانەش کۆنتر بێ، لە هەوڵێکی لێکۆڵینەوەکەدا لێکۆڵەرەوە، ئەو کابرا سەقەتەی ئەشکەوتی شانەدەر، بەیەکێ لەو کەسانە داناوە کە، ئەویش هەوڵی لەشساغی و تەمەن درێژی و نەمریی داوە، بەڵام، پاش ماوەیەکی زۆر لە هەوڵەکەی سەرنەکەوتووە، پەنای بۆ مەرگ بردووە.

دیسان هەر لەم بەشەدا لێکۆڵەرەوە هەوڵی داوە کە زۆرترین و کۆنترین گەڕانەکانی میللەتان بەدوای نەمرییدا کۆ بکاتەوە و لەو کارەشدا پشتی بەسەرچاوە مێژوویی و ئەفسانەیی و ئایینییەکان بەستووە، کە زاناکان و لێکۆڵەرەوەکان نووسیویانە و دۆزیویانەتەوە.

لە بەشی سێیەمدا، لێکۆڵەرەوە سەرەتا بەکورتی باسی (خدری زیندە) و (ئەسکەندەر)ی کردووە و (فەڕی ئێزەدی)(*-٧) بەسەر کردووتەوە، پاشان کورتەی ئەو ئەفسانە کوردی و فارسییانەی نووسیوەتەوە کە لەنێو ئەفسانەی کوردی و فارسیدا دەسی کەوتووە، ئەوسا یەک یەک ئەفسانە کوردی و فارسییەکانی لە چەند ڕوویەکەوە شیکردووتەوە و کەسایەتی و چۆنیەتی گەڕان و بەدەست هێنانی هۆیەکانی نەمریی و دواجار چۆنیەتیی لەدەستدانی ئەو هۆیانەی باس کردووە، پاش ئەم کارانە خاڵە هاوبەشەکانی ئەفسانەکانی هەردوو میللەتی دەستنیشان کردووە و خاڵی جیاواز و تایبەتمەندی هەر یەک لە ئەفسانەکانی خستووەتە بەرچاو، ئەوسا ئەم بیرە کۆن و ئەفسانەیییەی(*-٨)- گەڕان بەدوای نەمریی- لەگەڵ تازەترین هەوڵ و دەسکەوتی زانستی سەردەم بەراورد کردووە و وەک خەونێکی لەمێژینەی مرۆڤ و بەرهەمێکی تازەی زانستی بەرامبەر یەکی ڕاگرتوون لەوەشدا ئەوە ڕوون بووەتەوە کە مرۆڤ خەون- ئەگەر بتوانین بەئەفسانە بڵێین خەون- دەبینێ، ئەوا مرۆڤ لەسایەی هەوڵی بەردەوام و زانستییانەدا ئەو خەونە لەمێژینەی ئێستا لە زۆر ڕووەوە کردووە بەواقعی ڕۆژانە.

هەوڵەکانی پێشتر

ئەو کارانەی کە پێشتر لەنێو ڕۆشنبیریی کوردیدا کراون و پەیوەندیان بەکرۆکی ئەم لێکۆڵینەوەیە، واتە: (گەڕان) هەیە، کاری ئەم بەڕێزانەن کە لە خوارەوە زۆر بەکورتی کارەکانیان بەسەر دەکەینەوە.

- یەکەم مامۆستا (طارق جامباز)ە ئەو نووسەرە بەڕێزە کە گرنگییەکی زۆر بەئەفسانە دەدات، دەتوانین بڵێین پێشدەستییەکی چاکی کردووە و دوو لێکۆڵینەوەی لە گۆڤاری (کاروان)(*-٩)و (کاروانی فۆلکلۆر)(*-١٠)دا بلاوکردووەتەوە، یەکەمیان لەژێر ناوی (زیندە خەونی نەمری و نەمری لە هەقایەتی کوردیدا)(*-١١)و دووەمیان لەژێر ناوی (سەرقەڵەمانەی مەرگ و مردن لە کوردەواریدا) لەم دوو نووسینەدا نووسەر گرنگیی بەمردن و نەمریی داوە لە هەقایەتی کوردەواریدا، لە یەکەمیان باسی (گلگامش) و (میرمح)ی کردووە و نموونەی هەندێ لە هۆیەکانی نەمریی لە هەندێ چیرۆکی تری کوردی

هێناوەتەوە. لە دووەمیاندا باسی ڕەنگدانەوەی مردنی کردووە لە هەندێ دابونەریتی کۆمەڵایەتی و چیرۆکی کوردیدا و دەقی (هەقایەتی سەرکە مردووی) بلاوکردووتەوە، کە چیرۆکێکی ئەفسانەییە و کاری سێوی گەنج بوونەوە دیار دەکات و هەندێ نموونەی (کراسگۆڕین)ی تێدایە.

- دووەم، (حەسۆ هورمی) ئەم نووسەرەش بەلێکۆڵینەوەیەک و کتێبێک باسی مردن و نەمری کردووە، بەتایبەت لەکن ئێزیدییەکان، لێکۆڵینەوەی یەکەم بەزمانی عەرەبی و لەژێر ناوی (الموت وما بعده لدى الايزيدية)(*-١٢) دووەم، کتێبێکە لەژێر ناوی (مرن ل جەم ئیزدیان)(*-١٣) ئەمەیان کتێبێکە بریتییە لە چەند دەقێکی شیعری و پەخشانی کە باس لە حاڵەتی مردن و باوەڕی مردن دەکات لەلای ئێزدییەکان، هەندێ لەم دەقانە بۆ یەکەمجار بلاودەکرێنەوە و هەندێکیان پێشتر بلاوکراونەتەوە.

- سێیەم، مامۆستا (سەلام مەنمی)ی نووسەرە، لە کتێبێکدا لەژێر ناوی (بەراوردی دە ئەفسانە و چیرۆکی میللی)(*-١٤) کە بریتییە لە بەراوردی دە ئەفسانەی هەمە جۆری کوردی لەگەڵ ئەفسانەی هەندێ نەتەوەی تر، یەکێ لەو دە ئەفسانەیە چیرۆکی (برزۆ کەڵەسەر)ە و پاڵەوانی ئەم چیرۆکەی لەگەڵ گلگامش بەراورد کردووە. لە چیرۆکی (برزۆ کەڵەسەر) پاڵەوان سوود لە (گیای هێز و لاوێتی) دەبینێ و ئەویش وەکو گلگامش (مار) گیایەکەی لێدەخوات، ئەوەی نووسەر لەم دوو چیرۆکە گرنگیی پێداوە گیای هێز و گەنجی و کاری پاڵەوانییەتییە.

- چوارەم (مەولود ئیبراهیم حەسەن) لە کتێبی (قەدەغە شکێنی)(*-١٥)دا کە دە بەشە، بەشێکی بۆ (مردن!) تەرخان کردووە و لەم بەشەدا لەزۆر لایەنی مردن دوواوە و ئەویش بەراوردێکی لەنێوان (گلگامش و میرمح)دا کردووە و نموونەی مردن و نەمریی لە هەندێ چیرۆکی تری کوردیش هێناوەتەوە.

ئەوەی جێگای سەرنجە، هەرچەندە ئەم نووسەرە بەڕێزانە لە نووسین و لێکۆڵینەوەکانیاندا باسی مردن و نەمریی و هۆیەکانی نەمرییان کردووە! بەڵام، وەک کتێبی سەربەخۆ و لێکۆڵینەوەی سەربەخۆ بەتێر و تەسەلی لە (مردن و نەمریی) نەدواون و هەر تەنیا بەلێکۆڵینەوەیەک و لەنێو گۆڤار و کتێبدا ئەم باسەیان بەسەر کردووەتەوە، لەگەڵ ڕێز و سوپاسی زۆری لێکۆڵەرەوە بۆ ئەرک و ماندووبوونیان، بەڵام، ئەم بابەتە زۆر هەڵدەگرێ و پێویستی بەچەندین کتێب و لێکۆڵینەوەی زانستی هەیە، بۆ ئەوەی بتوانین هەموو لایەنێکی مردن و گەڕان بەدوای نەمرییدا بەسەر بکەینەوە و مافی خۆی بدەینێ، چونکە باسی مردن و نەمریی لە کەلتووری کوردیدا تەنیا لەنێو ئەفسانەدا نییە! بەڵکە لاوک و حەیران و شیعری فۆلکلۆری و پەند و گۆتە و دابونەریتی کوردەواری لەم ڕووەوە یەکجار دەوڵەمەندە.

ئەنجام: لەم نامەیەدا لێکۆڵەرەوە گەیشتووەتە چەند ئەنجامێک کە بەسەر دوو جۆر ئەنجام دابەش دەبێ.
بەشی یەکەم: ئەو ئەنجامانەیە کە لێکۆڵەرەوە لەبارەی ئەفسانەی کوردییەوە بەگشتی پێی گەیشتووە.
بەشی دووەم: ئەو ئەنجامانەیە کە لێکۆڵەرەوە، تەنیا لە بەراوردی تیمەی گەڕان لە لێکۆڵینەوەکەدا بەدەستی هێناوە، لەم بەشەشدا لێکۆڵەرەوە تەنیا خاڵ و ئەنجامە هەرە گرنگەکانی دەستنیشان کردووە، چونکە لە کۆتایی بەشی سێیەم و پێکگرتنی ئەفسانەی کوردی و فارسیدا باسکراون و تایبەتمەندیی هەریەک لە دەقە ئەفسانەییەکان دیار کراوە.

پەراوێزی پێشەکی:

(*-١) سەرەتای ساڵی ١٩٨٦ دەستم بەنووسینی کتێبی قەدەغەشکێنی کرد و سەرەتای ١٩٨٨ تەواوم کرد. بەڵام، مانگی شەشی ساڵی ٢٠٠٠ لەژێر چاپ دەرچوو.

(*-٢) ئەوەی من سەرنجم دابێ لە ئەفسانە و چیرۆکی میللی زۆر جۆر گەڕان هەیە، گەڕان بەدوای نەمریی، گەڕان بەدوای بەخت، گەڕان بەدوای خودا، گەڕان بەدوای دەرمان، گەڕان بەدوای نهێنییەک، گەڕان بەدوای وەڵامی چەند پرسیارێک، گەڕان بەدوای دڵداری و ژنخواستن و پاڵەوانییەتی و... هتد، هەروەها نابێ وابزانین کە دەقە ئەفسانەییەکانی گەڕان بە دوای نەمرییدا هەر ئەوەندەن کە لێرە باسکراون، بە دڵنیاییەوە لە نێو ئەفسانەی کوردی و فارسیدا زۆر دەقی تری ئەفسانەیی هەن، کە ئەوانیش پاڵەوانەکانیان بەشێوەیەک لە شێوەکان بەدوای نەمرییدا گەڕاون، بەڵام، بەداخەوە! بە هۆی چەند گرفتێکەوە بۆم نەکرا وەکو پێویست ئەو دەقانەش بەدەست بێنم.

(*-٣) سەیری کتێبی (د. نبیلە ابراهیم) بکە کە لەژێر ناوی (قصصنا الشعبیە من الرومانسیە الیٰ الواقعیە). بیروت.

(*-٤) لەبەر ئەوەی هیچ لێکۆڵینەوەیەکی تێروتەسەل لەسەر ئەفسانە بەگشتی و گەڕان لەنێو ئەفسانە بەتایبەت نەکراوە، لێکۆڵەرەوە ناچار بوو دەست بۆ هەندێ بەند و دەستەواژەی تایبەت ببات کە یەکەمجارە لە لێکۆڵینەوەی کوردیدا باس دەکرێن، ئەگەرچی ئەمجۆرە کارانە دەبوایە زۆر لە زووەوە ساغ بکرێنەوە.

(*-٥) مێژووی ئەفسانەی کوردی بەشێوەیەکی گشتی و تەواو ئەو کاتە دەکەوێتە بەردەست کە مێژووی ئەفسانەی هەموو ئەو هۆزە زانراوانە بنووسرێتەوە کە هەر یەکە و بەڕای زانایانی ئەم بوارە بەشێکن لە پێکهاتەی میللەتی کورد، ئەو کاتە مێژووی ئەفسانەی هەموو هۆز و نەتەوەکان پێکەوە و لەسەر یەک دەکاتە مێژووی ئەفسانەی میللەتی کورد.

(*-٦) لەم پێشەکییەدا هەندێ جار باسی شوێن و مێژووی ئەو شوێنانە دەکرێ، ئەگەر باسی سەرچاوەکان نەکراوە لەبەر ئەوەیە لەبەشی یەکەم هەموو ئەو سەرچاوانەش باسکراون.

(*-٧) سەیری سەرەتای بەشی سێیەمی ئەم لێکۆڵینەوەیە بکە.

(*-٨) هەموو ئەو بیر و کار و ڕووداوانەی نێو دەقە ئەفسانەییەکان ناشێ بە شتی خەیاڵی و دوور لە واقعی ژیان دابنێین، چونکە زاناکان لە زۆر ڕووەوە سەلماندوویانە، زۆر شت هەبوون لەنێو ئەفسانە بەخەون و خەیاڵ دادەنران. ئەوا زانست دەمێکە ڕاستیی ئەوانەی سەلماندووە، جامی جەمی نێو ئەفسانە ناکرێ هەر تەنیا بە شتێکی خەیاڵی تێبگەین، ئێستا تەلەفزیۆن و مانگی دەسکرد و ئەنتەرنێت و واقعی ئەم دووری بینینەیان سەلماندووە، کە بەرهەمی زانستین دەشێ لە ڕابردووشدا، ئەم ئاوێنەی جامی جەمە بەرهەمی جۆرە زانستییەکی سەردەمی خۆی بێ.

(*-٩) سەیری ل٩٧-١٠١ گۆڤاری کاروان ژمارە (٨٣) ١٩٩٠ بکە.

(*-١٠) سەیری ل١٥٤-١٧١ (کاروانی فۆلکلۆر) ژمارە (١)ی ساڵی ١٩٩٠ بکە.

(*-١١) زۆری ئەو بەڕێزانەی باسی نەمرییان کردووە، وشەی (نەمریی)یان بەشێوەی (نەمری) نووسیوە کە ڕاستییەکەی ئەوەیە بە دوو (یا) بنووسرێ...

(*-١٢) سەیری ل٦١ گۆڤاری (لالش) ژمارە (٦) ساڵی ١٩٩٦ بکە.

(*-١٣) سەیری کتێبی (مرن ل جەم ئێزدیان) نووسینی حەسۆ هورمی و چاڤدێریا (عەلۆ شێخ خەلەف) چاپی یەکەمی ساڵی ٢٠٠٠ بکە.

(*-١٤) سەیری ل٤٨-٥٤ کتێبی (بەراوردی دە ئەفسانە و چیرۆکی میللی) نووسینی سەلام مەنمی، چاپی یەکەم، ساڵی ١٩٩٩ بکە.

(*-١٥) سەیری ل٢٦٨-٢٨٥ کتێبی (قەدەغەشکێنی) نووسینی: مەولود ئیبراهیم حەسەن، چاپی یەکەم ساڵی ٢٠٠٠ بکە.

بەشی یەکەم

چەمک و پێناسە و پێکهاتە و میژووی ئەفسانەی کوردی

١-١- چەمکی ئەفسانە:

ئەمڕۆ لە جیهاندا ئەفسانە گرنگییەکی زۆری پێدەدرێ و لێکۆڵینەوەی زۆری لەسەر دەکرێ «دەقەکانی ئەفسانە» بەشێوەی زانستی و بەزۆر ڕێگا کۆدەکرێنەوە، هەر ئەم گرنگی پێدانەشە بووەتە هۆی ئەوەی کە زۆر "ڕێباز" و "قوتابخانە"ی جیاجیا لەم نێوەندە سەرهەڵبدەن و زۆر کەسیش لە مەیدانی ئەفسانە ناسیدا ناو پەیدا بکەن. ئەوە لە کاتێکدا چەند نەتەوە پێشکەوتووەکان و دەزگا تایبەتییەکانی جیهان گرنگی بەئەفسانە دەدەن و لێکۆڵینەوە لە بارەی ئەفسانەوە دەخەنە بەردەست، دەبینن هێندەش "کورد" لەم مەیدانە هەژارە و لە جیهانی ئەفسانەی کوردیدا هێشتا کارێکی زۆر ماوە و نەکراوە. سەرەڕای ئەوەی کە هەمەولایەک، چ بیانییەکان: بەتایبەت ئەوانەی لێکۆڵینەوە نووسینیان لەبارە جیاجیاکانی ژیانی کوردەوە پێشکەش کردەوە و، چ لێکۆڵەرەوە و نووسەرانی کورد خۆمان لەوەدا یەک ڕایان هەیە، ئەویش ئەوەیە کە کورد خاوەنی فۆلکلۆرێکی دەوڵەمەندە، بەتایبەت ئەفسانەی کوردی، ئەفسانەیەکی کۆنە و تایبەتمەندیی خۆی هەیە.

جا هەر لەبەر ئەم هۆیە و "گرنگ"ی ئەفسانە و دەوڵەمەندیی کورد لەم بارەیەوە و کەمیی لێکۆڵینەوەی تایبەت بەئەفسانە بەگشتی و ئەفسانەی کوردی بەتایبەت لەنێو کورددا، لەم "لێکۆڵینەوە"یەدا ناچارین بەشێوەیەکی پێویست لە زۆر لایەنی وشە و -ناوی ئەفسانە-و- اسطورة= ئەفسانەی خواکان-و زۆر لایەنی تری ئەفسانە بکۆڵینەوە.

١-١-١- وشەی ئەفسانە:

لە لێکۆڵینەوەکانی جیهاندا زۆر باسی وشەی ئەفسانە کراوە، لەبەر ئەوەی باسەکەی ئێمە بەکوردییە وامان بەباش زانی هەر لە کوردیدا باسی وشەکە بکەین. فەرهەنگە کوردییەکان، ئەوانەی مانای ئەم وشەیەیان لێکداوەتەوە، هەموویان بەمانای نزیک لەم دەربڕینەی کە دەڵێ: ئەفسانە، واتە: «چیرۆک و بەسەرهاتی پڕوپووچ»- فەرهەنگی کوردستان، گیو- مانایان شرۆڤە کردووە و هیچیان لە ڕەگی وشەی - ئەفسانە- یان نەکۆڵیوەتەوە، تەنیا (ج. مفرد) لە باسی مانای - ئاوێستا- دەنووسێ: «وشەی ئاوێستا هەروەکو لە وشەی کۆنی فارسی(*-١) آفدستا- (ستایشی لە دڵەوە - چاکترین ستایش) دێتە دەست. پێکهاتەیەک بووە لە وشەی «ئاڤد» avd لەسەر دەستووری هەمان ئافد afd، ئافس afs، چاوگی وشەی ئەفسانە و ئەفسوون) بەمانای کارلێکەری ئایینی و"ستا" کە بەمانای ستایش و بەدەستە و دوعا وەستان دێ، یانی لەسەریەک ئاوێستا خۆی بەمانای سرووده بەرزەکان و (خارق العادة)ی ئاینییە (٥٠ بخش دوم، ص١١٤) وەکو دەبینین (ج. مفرد) ڕیشەی وشەی ئەفسانە دەباتەوە سەر (ئاڤەدستا)ی کۆن

و ماناکەشی وا لێکدەداتەوە کە - کارلێکەری ئایینی و ستایشی بەدەستە و دوعا وەستانە، واتە بەجێهێنانی سروشی ئایینی بەپیرۆزی و هێمنییەوە. جا وشەی "ئەفسانە:" ڕەگەکەی هەر چییەک بێ و ماناکەی هەر چۆنێک لێکبدرێتەوە ئێمە بەوشەیەکی کۆنی کوردیی دەزانین و هەر لە کۆنەوە لەنێو کورددا بەکارهاتووە و لەنێو فەرهەنگی سەر زارەکی و لای نەخوێندەواران و لەنێو فەرهەنگی نووسراویش لای ڕۆشنبیران پتر لە مانایەکی بۆ خۆی پەیدا کردووە.

- ئەفسانە = ئەو چیرۆک و حەکایەتە کۆنانەی کە پاڵەوانی نائاسایی و دێو و ئەجندە و ئامێری جادوویی و پڕ هێزی وەکو، شووڕ و بەرماڵی فڕین و کڵاوی سەخرەجن و پاڵەوان و ئامێرە سەیرەکانی تر ڕۆڵی تێدا دەبینن.
- ئەفسانە = واتە (ئەفسانەی خواوەندەکان) ئەوەی کە عەرەب بە(اسطورة)ی ناودەبەن.
- ئەفسانە = فەسانە = واتە بڵاوکردنەوە.(*-١، أ)

ئەگەرچی ئێمە لێرەدا، تەنیا زیاتر ئەو مانایەمان مەبەستە کە -ئەفسانە چیرۆکە کۆنە ئەفسانەییەکان دەگرێتەوە، ئەم وشە و ناوەش، تا ئێستا لەنێو کورددا بەکاردێ و هەموو جۆرە ئەفسانەکانی گرتووتەوە، بەڵام لە لێکۆڵینەوەی نەتەوەکانی تردا وشە و ناوی (ئەفسانە) و (اسطورة) لێک جیا کراوەتەوە و هەریەکە مانای تایبەت بەخۆی وەرگرتووە. دەبینین فارسەکان (افسانە) و (اسطورة) بەکاردێنن، ئەفسانە بۆ گشتییەکەی و (اسطورة) بۆ ئەفسانەی خواوەندەکان، هەروەها عەرەب (اسطورة) و (اسطورة الالهة) بەکاردێنن، و ئینگلیزەکان (Lengend) بەمانای ئەفسانە و (Myth)(٢٠٣) بۆ ئەفسانەی خوداوەندەکان بەکاردێنن، ئەم بەکارهێنانە فەڕەنسییەکانیش دەگرێتەوە (Legende) بۆ ئەفسانە و (Mythe) (٢٠٤) بۆ ئەفسانەی خوداوەندەکان، هەر بۆیە وا چاکە ئێمەش لە فەرهەنگە کوردییەکاندا (ئەفسانە) و ئەفسانەی خوداوەندەکان لێک بکەینەوە، بەشێوەیەکی گشتییەکەی (ئەفسانە) بەکاربێنین و بۆ (ئەفسانەی خوداوەندەکان) کە تایبەتە، هەر (ئەفسانەی خوداوەندەکان) بەکاربێنین.

١-١-٢- مانای (اسطورة):

لە فەرهەنگ و لێکۆڵینەوەکانی تایبەت بە "اسطورة" ماناکەیان وا لێکداوەتەوە کە «چیرۆکی خواوەندەکان»ە(*-٢) واتە ئەو ڕۆژگارەی کە مرۆڤ خواوەندەکانیان لە نێوان خۆیاندا دەبینی و سەر زەمینیان بەجێگا و بارەگای ئەوان دەزانی و "اسطورة"یان وەک بەسەرهات و مێژوو "مێژووی پیرۆز"ی خواوەندەکان دەگێڕایەوە و دەبیست.

١-١-٣- کۆنیی وشەی (اسطورة):

لەبارەی کۆنیی وشەی (اسطورة)ەوە نووسەری ئێرانی (علێقلی محمود بختیاری) دەنووسێ: «وشەی (اسطورة) بەپێچەوانەی ئەوەی کە فەرهەنگ نووسان، نووسیویانە عەرەبی نییە، بەڵکە ڕیشەیەکی ئاریایی هەیە، لە سانسکریتی «(Sutra) بەمانای داستان و زۆرتر لە نووسینەکانی بودایی بەکاردێ» (٧٨، ص٩٩) کە (sutra) لە سانسکریتی بەمانای داستان دێت ئەوا لەگەڵ وشەی (ستران)ی کوردی

یەک ڕیشەیان هەیە، کە بەمانای گوتنی داستان دێت هەر ئەو نووسەرە (علیّقلی محمود بختیاری) لەبارەی وشەی (Mith= اسطورة) ڕای خۆی دەردەبڕێ و دەنووسێ «وشەی (میث= Mith) وشەیەکە لە وشە کۆنەکانی ئێرانی (*-٣) کە لە ئاوێستادا هاتووە و وشەیەکی تر بەناوی (اوخت= UXT) لە ئاوێستا پێکەوە لەگەڵ (میث) بەشێوەی "میثوخت" Mithutt بەکاردێ» (٧٨، ص٩٩) هەر ئەو نووسەرە خۆشی مانای "میث و اوخت"ی وا لێکداوەتەوە، دەنووسێ: «"میث" واتە نیشانە و هێما "اوخت" بەمانای گوتن و قسە دێت، کە لەسەر یەک دەکاتە «قسەی ڕاز ئامێز» یا «قسەکردن نیشانە» یا «قسەی- هێما»یە، ماناکەی کە ئێستاش لە هەندێ زاری کوردیدا بەچیرۆک دەڵێن "ڕاز"» (٧٨، ص٩٩).

وەکو دەبینین ئەم نووسەرە وشەی (اسطورة) و(Mith) لە زمانی "سانسکریتی و ویدا و ئاوێستا" هەڵدەوێنجێ و بۆ دوو ئایین و دوو کتێبی زۆر کۆنی دەگەڕێنێتەوە و دواجار لەگەڵ وشەی «ڕازی کوردی لێکیان نزیک دەکاتەوە، هەر بۆ کۆنیی بەکارهێنانی وشەی "اسطورة" وا چاکە بگەڕێینەوە سەدەی پێنجەمی پێش زایین، دەبینین باوکی مێژوو هیرۆدۆتس: «بۆ یەکەم جار وشەی (History) بەمانای "گەڕان و لێکۆڵینەوە یان ئەوەی لە پشکنین و گەڕاندا بەدەست دەکەوێ" بەکارهێناوە» (١٣٢، ص٩٥) هەندێک لایان وایە هەر لەو ڕۆژگارەوە وشەی -هیستۆری- اسطورة- جگە لەوەی بۆ مانای مێژوو بەکارهاتووە، مانای "ئەفسانە"ش بەتایبەت- ئەفسانەی خوداوەندەکان -یشی بەخشیوە ئەوەش ئاشکرایە "هیرۆدۆتس" لە سەدەی پێنجەمدا هاتووتە ڕۆژهەڵات و (ئێران)ی ئەو کات، دوور نییە، ئەم وشەی (History)ە لەگەڵ خۆیدا بردبێتەوە. کە (Hestory) لە (Sutra)ی سانسکریتییەوە هاتبێ و (اسطورة)ش لە (Hestory) ئەوا بێ شک (Myth)ی ئینگلیزی و (Mythe) فەرەنسیش لە (Mith)ی ئاوێستاوە هاتووە و ئاوێستاش لەسەر قسەی زۆر لە زانایان زمانەکەی شێوەی کۆنی زمانی مادەکانە و ئاشکرایە مادەکان بەشێکی گرنگی میللەتی کوردن.

دیسان وشەی "اسطورة" بەشێوەی (اساطیر الاولین) زۆر جار لە (قورئانی پیرۆز)دا بەکارهاتووە، خودای گەورە دەفەرمووێ: (واذ قیل لهم ماذا انزل ربکم قالوا اساطیر الاولین) (النحل ٢٤) زۆر لەو زانایانەی کە مانای ئەم (اساطیر الاولین)انەیان لێکداوەتەوە، وەک شتی ناڕاست و پڕوپووچ شییان کردووتەوە، ئەوەش ئەگەر بۆچوونە ئایینی و ئیمانییەکەی لێ بەلا بنێین، هەر هەمان بۆچوونە کە پێشتر لێکۆڵەرەوەکان سەبارەت بەئەفسانە هەیان بوو، ئەوەتە زانایەکی وەکو (امام الفخر الرازي) دەنووسێ: «بەڵام (اساطیر الاولین) هیچ زانست و ڕەوانی و وردی و ڕاستییەکی تێدانییە (١٤٨، ص١٨) هەموو لایەک ئەوەش چاک دەزانین کە (قورئان) وەک بەڵگەی ئایینێکی نوێ هاتبوو دەیویست- ئایینە کۆنەکان (اساطیر الاولین) بەلابنێ و ئایینی تازە و نوێیی ئیسلام بڵاو بکاتەوە. کە زۆرجار هێمای - تازەیی و نوێیەتی- بۆ خۆی دەکا- هەرواش بوو- ئەوا ئەوانەش کە گران دەهاتنە ژێر بارو زوو باوەڕیان بە - قورئان و ئیسلام - نەدەهێنا، لەبەرامبەردا قورئانیان بە (اساطیر الاولین) واتە چیرۆک و ئایینە کۆنەکان دەدایە قەڵەم. ئەوەش لەگەڵ قسەی هەموو ئەو لێکۆڵەرانە تێکدەکاتەوە کە ئەفسانە (اسطورة)یان

بەئایینی کۆن و مێژووی کۆنی مرۆڤی ڕۆژانی زوو دەزانی.

ئێمە بەم بەڵگانەی سەرەوە دەمانەوێ ئەوە بسەلمێنین کە وشەی (اسطورة) و ئەفسانە زۆر لەمێژە و نزیک بەهەزار ساڵ پێش زایین لەویدا و حەوت سەد ساڵ لە پێش زایین لە ئاوێستا -پێنج سەد ساڵ پێش زایین لە نووسینەکانی "هیرۆدۆتس" و زیاد لە هەزار و چوار سەد ساڵە لە قورئانی پیرۆزدا بەکارهاتووە. ئەوەش ئەوە دەسەلمێنێ، کە ئەفسانە (اسطورة) چ وەک دەقی ئەفسانەیی، چ وەک وشە ناوی ئەو دەقە هەر هەبووە و یەکجار کۆنە.

لەوەش کە نووسەر (ج. مفرد) وشەی ئەفسانە بەناوی ئاوێستا دەبەستێتەوە و (علیقلی محمدی بختیاری)ش "اسطورة" بەعەرەبی نازانێ و دەنووسێ: «(میث- Mith) لە ئاوێستادا بەکارهاتووە و "اسطورة-History"یش یەکەمجار "هیرۆدۆتس" بەکاری هێنابێ و مانای "می ثوخت - mithuxt" بکاتە «قسەی ڕاز ئامێز» و لەگەڵ «ڕاز - چیرۆک»ی کوردی ئەمڕۆ- کەش یەک مانابن ئەوا ڕێگەی ئەوەمان دەبێ، کە دەڵێن: "وشەی ئەفسانە وشەیەکی کۆنی کوردییە" لەم گوتنەدا خۆمان بەپشت قایمتر بزانین.

١-١-٤- ئەفسانەبێژ:

ئەفسانە کە هەر لەکۆنەوە لەگەڵ ئایین تێکەڵ بووبێ و "دەق"ی ئەفسانەییش وەک دەقە ئایینی و "مێژووی پیرۆز" سەیر کرا بێت ئەوا گێڕانەوە و گوێ لێگرتنیشیان بێ گومان هەروەک جۆرە پەرستنێک ڕێزی لێگیراوە، ئەوەتە: (ئوسترالی و پاپۆکان -Papous (...) و زۆر هۆزی تر ئەفسانە دەشارنەوە و بەنهێنیی دەزانن، ئەو ئەفسانانەی باسی - ئەفراندن-ی دنیا دەکات تەواو پەنادەدەن و ئەوان - ئەفسانەی خواوەندەکان- زۆر بەپارێزوە لەژن و منداڵان دەشارنەوە و بۆ ئەوان حەکایەتی تر دەگێڕنەوە» (٨٥، ص١٧٦).

کە ئەم بەنهێنی و پیرۆز- زانینەی ئەفسانە هەر لەکۆنەوە ڕەوشتی زۆر هۆز و میللەت بووبێ ئەوا کوردیش لەم ڕەوشتە بەدوور نەبووە کە سەرەتا گێڕانەوەی ئەفسانە کارێکی ئایینی -ئایینی- واتە: بەجێهێنانی جۆرە پەرستنێک بووە- ئەوا دواجار بووە بەدابونەریتێکی کۆمەڵایەتی. لەنێو کوردیش ئەفسانە گێڕانەوە دەستووری تایبەتی خۆی هەبووە و (ئێستاش کەم و زۆر هەروایە) ئەفسانەبێژ خۆی پەیڕەوی دەکرد و بەسەر گوێگرەکانیشی دادەچەسپاند.

ئەوەتە (تاریق کارێزی) دەنووسێ: «کاک خدر دەگێڕتەوە کە منداڵ و زارۆیان بۆیان نەبوو بچنە کۆڕی حەکایەت دادان، ئەویش لەبەر حورمەتی ئەو کۆڕانە» (٥، ل٤) جێگای ئەو کۆڕ و حەکایەت گێڕانەوەش وەک (محەمەد کەریم شەریف) دەنووسێ: «دیوەخان جێگای لاوک و حەیران و هەقایەت "چیرۆک" و شەو ڕابواردن بوو» (٢٩، ل٣) کە ئەم دیوەخانە کۆڕی حەکایەت خوانانی دەشت بووبێ ئەوا لەسەر قسەی "هێمن": «لە شارەکانیش شەوانە خەڵک لە قاوەخانە کۆدەبوونەوە و تا شەو درەنگ دەبوو بەیت بێژ و حەکایەت خوان دەیخافڵاندن. قاوەچی ئەو هونەرمەندانەی بەکرێ دەگرت بۆ ئەوەی قاوەخانەکەی هەڕمێن پەیدا بکات» (٣، بەرگی یەکەم، ل٩-١٠) بۆ هونەرمەندی ئەو حەکایەت خوان و ئەفسانە

بێژانەش پرۆفیسۆر دکتۆر عزەدین مستەفا ڕەسول دەنووسێ: «هەر حکایەت خوانە (چیرۆک بێژ)ە وشەی تایبەتی خۆی هەیە لە دارشتنا» (٢٣، ل٢٤) سەبارەت بەهونەرمەندی و لێهاتوویی ئەو حەکایەت خوان و ئەفسانە بێژانە و ئەفسانەکانیان دکتۆر کاوس قەفتان دەنووسێ: «ئەو هونەرمەندانەی گێڕاویانەتەوە ئەگەر ناوی خۆیان لەسەریان بنووسیایە ئەوە هەتا هەتا ئەو ناوانە بەنەمری دەمانەوە»، (٢٦ ل٤) ئەو هونەرمەندە نەمرانە، خوالێخۆش بوو (قەناتی کوردۆ) ئاوایان باس دەکات «چیرۆک بێژ و حەکایەت بێژێد ڤان ماتریالان ب خوە گوندی و شڤان بوون عەمرێ وان و حال و ئەحوالێ وان نەمینا هەڤ بوون. ل ناڤ واندا ژن بوون، مێربوون، پیرو کال بوون مەرڤێد وەسان بوون، یێد کو ب سالان پەی عەدەتێ بەرێ دەچوون. گەلەک ڕۆژێد گران ل عەمرێ خوەدا دیتبوون» (٢٤، ل١٨) کە بەڕێز قەناتی کوردۆ باسی حەکایەت خوانەکان دەکات لەبیری ناچێ باسی گوێگرەکانیش بکات دەنووسێ: «وەختێ وان چیرۆک حەکیات دگۆتن، واناتری (واتە گوێگرەکان) فکر و خەیالا چیرۆک و حەکیاتان، کرنا قەرەمانێد وان گشک ڕاستن و نە دەرەوەونە» (٢٤، ل١٨) کە (قەناتی کوردۆ) باسی جۆری حەکایەت خوان و تەمەن و ڕەگەزی کردن، ئەوا (جەلال تەقی) باسی یەکێ لەو ژنە حەکایەت خوانانەمان بۆ دەکات و دەنووسێ: «باجی ئامینەیەک دراوسێمان بوو- گۆڕەکەی پڕ بێ لە ڕووناکی- کانگایەکی کۆتایی نەهاتووی چیرۆکی کۆنی کوردەواری بوو هەموو شەوێک بەتایبەت شەوانی زستان، هەتا درەنگ چیرۆکی بۆ دەگێڕاینەوە. شێوەی گێڕانەوە و دەست جوولاندنی واقیان وڕ ئەهێنام»(٦، ل٣) (جەلال تەقی) کە باسی هونەری حەکایەت گێڕانەوەی "باجی ئامینە"مان بۆ دەکات، ئەوە لەبیر ناکا کاریگەریی ئەم هونەرەش لەسەرخۆی باس بکات، «فزەم لە خۆم دەبڕی هەتا لێ دەبووەوە و وەک سەر کاغەز ئەو چیرۆکانە لە مێشکمدا نەخش دەبوون» (٦، ل٣) ئەمە مامۆستا باسی کاریگەریی هونەری حەکایەت گێڕانەوەی کرد کە چۆن کاری لێکردووە، بەلام، (عەبدولڕەحمان نەقشبەندی) باسی ئەو هونەری گێڕانەوە کاریگەرییەکەیمان بۆ دەکات، کاتێک کار لە منداڵ دەکات: (هەمی ڕهێن لەشێ وی ل ترسادا دێ ڕەپ بن و دێ دەست و پێن وی ڕەق بن و هێنە قالب دان و ژ قەستا دێ چاڤێن خۆ نقینیت و گەلە جارا ژی هەتا پشتی دنڤیست ژی دکەتە گری و دخریقێن دچێت ژ ترسادا چلفک فێ دکەفن» (٢٢، ل٨) ئەو کاریگەرییەی حەکایەت لەسەر منداڵان و هەتا ڕادەی گریان، هونەری جۆری گێڕانەوەی ئەفسانە بێژەکان بوو، ئەو ئەفسانە بێژانەی خەڵک خۆشیان دەویستن، "ئۆسکارمان" لە سەرەتای سەدەی بیست ئاوا باسی خۆشەویستیی ئەو خەڵکەمان بۆ دەکات سەبارەت بە"ڕەحمان بەکری" دەنووسێ: «لە سابلاخ ئەم ڕۆژانە کە ڕەحمان گۆرانییەکانی بۆ دەنووسیم، ڕۆژانی جەژن بوو، ڕەحمان کە ساڵی جارێک و یەک ڕۆژ بۆ سابلاخ دەهات، کە ماوەیەکی درێژ بۆ من لە شار دەمایەوە، لەکاتی پشوودان و حەسانەوەی دەچووە یەکێ لە چایخانەکان و لەوێ گۆرانی دەبێژێ کە دەمی کارکردن بۆ من دەهات یەکێکم دەنارد تاکو بۆ لای من بیهێنن، بەلام، ئەو کەسانە هەموو جارێ زۆر بەزەحمەت دەیانتوانی لەدەس گوێگرە بەشەوقەکانی رابکێشن و بۆ کارکردن بۆ لای منی بهێنن» (٣، ل١٧٢).

(ڕەحمان بەکر) یەکێک بووە لەو گۆرانیبێژ و ئەفسانە بێژانەی کە (ئۆسکارمان)ێکی لێ ڕاست هاتووە

و هونەرەکەی تۆمار کردووە. خەڵکەکەش خۆشیان ویستووە و ڕێزیان لێگرتووە، بەلام، زۆری تر بێ ناونیشان ماونەتەوە، ئەگەرچی حەکایەت ڕێوڕەسمی خۆی هەبووە و حەکایەت خوان ڕێزی خۆی لێگیراوە: «حەکایەت خوان کەسێکی دەگمەن و خاوەن شکۆ بووە، لەنێو خەڵکدا، شەوانی زستان داوەت دەکرا و سەربڕانەیان لە بۆ دەکوشتەوە، مەجلیسی حەکایەت دەستووری خۆی هەبوو، کەسێک گەر بیویستبایە لە دابەکانی دەربچێت نەفرەتی لێدەکرا، گەرچی لەبەر تام و چێژ و لەززەتی حەکایەت کەسی وا قەت نەدەبوو، حەکایەتخوان کۆڕی حەکایەتی بەتاڵ دەکرد گەر کەسێ حورمەتی کۆڕی بشکاندایە» (٥، ل٤) لەم نموونانەی سەرەوە ئەوە بەدەر دەکەوێ، کە لەنێو کوردیش (حەکایەت) شوێنی تایبەت و کاتی تایبەتی خۆی هەبووە بۆ گێڕانەوە، لە گێڕانەوەشدا داب و دەستوورێکی پڕ ڕێز و پیرۆز پەیڕەو کراوە و، حەکایەتخوان دەسەلاتی ئەوەی هەبووە و ئەگەر کەسێ لەدەستوور لایدابێ، لە کۆڕ وەدەری ناوە و ئەو دەستوورەی جێبەجێ کردووە، کە لەکن ئۆسترالییەکان و پاپۆکان ژن و منداڵ بۆیان نەبووە لە کۆڕی ئەفسانەی خواوەندەکان دانیشن، ئەوا منداڵانی کوردەواریش سەردەمانێک و لە گێڕانەوەی هەندێ ئەفسانە لە گوێگرتن بێبەش کراون، ئەوەش بۆ ئەوە بووە تا تووشی ئەو ترس و لەرزین و گریانە نەبن کە (نەقشبەندی) باسی دەکات، بەلام، ژنانی کورد نەک هەر لەکۆڕی حەکایەت گێڕانەوە دانیشتوون، بەڵکە، خۆشیان وەکو پیاوان، حەکایەتخوانی هونەرمەند و ئەفسانە بێژی چاکیان لێهەڵکەوتووە.

١-١-٥- جۆرەکانی ئەفسانە:

کۆنیی و زۆریی ئەفسانە و لێکۆڵینەوەی هەمە جۆر لەسەر دەقەکانی ئەفسانە، بووەتە هۆی ئەوەی کە زۆر "جۆر"ە دەقی ئەفسانەی جیاجیا دەستنیشان بکرێ و هەریەکە ناوی تایبەت بەخۆی لێبنرێ. ئەم دابەشکردن و لێک جیاکردنەوەیەش لەژێر کاریگەریی (ڕێباز) و (قوتابخانە) جیاجیاکانی نێوەندی ئەفسانەناسیدایە. لەبەر یەک ڕاگرتن و هێما بۆکردنی هەموو لایەنەکانی ئەم بابەتە واتە جۆرەکانی ئەفسانە -کارێکە لە توانا و بەرنامەی ئەم لێکۆڵینەوەدا نییە. بۆیە پێش ئەوەی (جۆرەکانی ئەفسانەی کوردی) دیاری بکەین بەکورتی چەند نموونەیەک لە جۆری دابەشکردنی ئەفسانەی نەتەوە و ولاتانی تر دەستنیشان دەکەین.

– هەر چەندە وەکو پێشتر باسمان کرد، ڕێبازەکانی دابەشکردنی جۆرەکانی ئەفسانە زۆر و لێک جیان، بەلام ، لەڕۆژ ئاوادا بەگشتی- کە مەڵبەندی سەرهەڵدانی ئەفسانەناسییە- دەتوانین ئەم دابەشکردنە بخەینە بەر چاو کە (دکتۆر قەیس ئەلنووری) لە کتێبی (ئەفسانە و زانستی ڕەگەزەکان)دا بڕوای پێ هەبووە. دکتۆر دەڵێ: «لەژێر ڕۆشنایی ئەم هەمەجۆرییە و لە بۆچوونی لێکۆڵینەوەی تایبەت بەئەفسانە، دەکرێ دەستنیشانی ئەمجۆرە ئەفسانانەی خوارەوە بکەین» (١٥٣، ص٢٨).

١- ئەفسانەی دیاردە سروشییەکان.

٢- ئەفسانەی گیانلەبەران.

٣- ئەفسانەی ڕووەکەکان.

٤- ئەفسانەی ئایینی.

٥- ئەفسانەی بنەچەوژیان.
٦- ئەفسانەی جنس.
٧- ئەفسانەی تەندروستی
٨- ئەفسانەی سروش و پەرستنەکان.

بەڵام (دکتورە نەبیلە ئیبراهیم) کە ناوێکی دیارە لە جیهانی ئەفسانەناسیی عەرەبدا ئەم پێنج جۆرەی خوارەوە دەستنیشان دەکات و دەنووسی:

١- ئەفسانەی سروشی؛ بەویرد و کردارەوە...
٢- ئەفسانەی ئەفراندن: وێناکردنی کاری ئەفراندنی جیهانی.
٣- ئەفسانەی شیکاری: دیاردەیەک شی دەکاتەوە کە جێی سەرنجە.
٤- ئەفسانەی هێماکاری: ئەو ئەفسانەیەیە کە هێمایەک دەگرێتە خۆ و کە پێویستی بەشیکردنەوەیە.
٥- ئەفسانەی پاڵەوانیی خواوەندەکان: ئەو ئەفسانەیەیە کە پاڵەوانی تێکەڵ لە خواوەند و مرۆڤ جیا دەکاتەوە "ئەو پاڵەوانەی بووە بە خواوەند"» (١٣٥، ص١٦).

بەڵام، هەر لەنێو لێکۆڵەرەوەکانی عەرەبدا، (دکتۆر ئەحمەد کەمال زەکی) بڕوای بە چوار جۆر هەیە، جۆرەکانیش ئەمانەی خوارەوەن:

١- ئەفسانەی سروشی: کاری پەرستن بەچیرۆکەوە گرێ دەدا.
٢- ئەفسانەی شیکاریی: شیکردنەوەی دیاردە سروشتییەکان و گۆڕینی بەجادوویی.
٣- ئەفسانەی هێماکاریی: قۆناغێکی پێشکەوتووی ئەفسانەیەو نزیکە لەشیکاری.
٤- مێژووە ئەفسانە: «ئەمە مێژوو و خەرافەیە پێکەوە.» (١٣٥، ص١٧).

کەچی سەیر دەکەین نووسەری ئێرانی (جمال میر صادقي) گرنگترین جۆرەکانی ئەفسانە بەم شێوەیەی خوارەوە دیاری دەکات:

- ئەفسانەی گیانلەبەران.
- ئەفسانەی نمایشی.
- چیرۆکی ئەخلاقی(*-٤).
- ئەفسانەی پەرییان.
- ئەفسانەی پاڵەوانان.
- «اسطورة» (٥٦، ص١٠٤)

هەر چەندە لێکۆڵینەوەی کوردی گرنگییەکی بەرچاوی بەئەفسانە نەداوە؛ لەگەڵ ئەوەشدا چەند نووسەرێکی کورد باسی جۆرەکانی ئەفسانەیان کردووە و لەگەڵ باسی (جۆرەکانی حەکایەت) باسی ئەفسانە و جۆری ئەفسانەشیان کردووە. سەرەتا (قەناتی کوردۆ) کە چیرۆکی کورد بەسەر چەند جۆرە چیرۆکدا دابەش دەکات، لەنێو چیرۆکەکاندا جێگایەکیش بۆ ئەفسانە دیاری دەکات؛ دەنووسێ: «چیرۆک

و حەکیاتێد کوردی پارڤە دەبن سەر ڤان کومێد ژێرین:

١- چیرۆک و حەکیاتێد دەرهەقا ژینا ئینسانەت، دەرهەق ژیان و ئایناوان.
٢- چیرۆک و حەکیاتێد تاریخی.
٣- چیرۆک و حەکیاتێد دەرهەق حەیوانان، تەیر و تەرەوالان.
٤- چیرۆک و حەکیاتێد ئەفسەنەیی و خەیالبازی.» (٢٤، ل١٨).

وەکو دەبینین (قەناتی کوردۆ) ئەفسانە و حەکایەتی لێک نەکردووتەوە و لەنێو دابەشکردنەکەیدا، تەنیا لە خاڵی چوارەم ناوی ئەفسەنە (ئەفسانە) دێنێ، کەچی دەکرا هەر هەموو خاڵەکان بەئەفسانە دابنێ و لە جیاتی (چیرۆک) بنووسێ (ئەفسانە). هەروەها (طارق جامباز) ئەویش (هەقایەتی) بەسەر چوار جۆر دابەشکردووە و تەنیا لە خاڵی سێیەم ناوی ئەفسانە دێنێ و دەنووسێ: «هەقایەت زۆر جۆری هەیە ئەوەی گشت لایێک لەسەری رێککەوتوون لەمەڕ ئەم بابەتانەی خوارەوەن:

١- گاڵتە و گەپ.
٢- گیاندار و ڕووەک.
٣- ڕووداوی ئەندیشەی لە ئەقڵ بەدەر و ئەفسانە.
٤- میللی» (١٩، ل١٢)

وەکو دیارە، ئەم نووسەرەش تەنیا لە خاڵی سێیەمدا ناوی - ئەفسانە و خەیاڵبازی دێنی. ئەوانی تر دەخاتە ژێر ناوی - هەقایەت وەکو دیارە مەبەستی لە هەقایەتیش (هەقایەتی نائەفسانەییە) ئێمە ئەگەر ڕەگەزەکانی ئەفسانە دیاری نەکەین، ناتوانین بەئاسانی، (جۆری حەکایەت)ەکان لێک جیابکەینەوە، بۆیە دەکرێ، لەنێو هەندێ هەقایەتی خاڵی یەکەم، گاڵتەوگەپ و هی دووەم، گیاندار و ڕووەک، تا (هەقایەتی میللی)یش ڕەگەزی ئەفسانە هەبێ و بۆمان هەبێ ئەوانیش بخەینە نێو جۆرەکانی (ئەفسانە):

هەروەها (عەلی جەزیری) لە بارەیی بەشەکان حەکایەتی کوردەواری دەنووسێ: «لە کۆمەڵی کوردەواریمان، حەکایەت جۆرێک بوو لە جۆرەکانی دەربڕین و پێشکەوتن و بەردەوامی، بۆیە زۆر جۆر حەکایەت پەیدا بوو، گرنگترینیان:

١- حەکایەتی خەرافی یان حەکایەتی جنۆکە یان حەکایەتی خەوارق (Lagends).
٢- حەکایەتی ئاژەڵی هێمایی.(Fablas)(Animaltale) .
٣- حەکایەتی ئەفسانەیی.
٤- حەکایەتی کۆمەڵایەتی.
٥- حەکایەتی مەیل و مەتەڵ.
٦- حەکایەتی پەند و هێما.
٧- حەکایەتی سەیر و مەلا مەزبوورانە.
٨- حەکایەتی پاڵەوانیەتی (السيرة الشعبية). (١٤٢أ، ص١٩٠-١٩١).

له خوێندنەوەی ئەم لێکۆڵینەوەی نووسەر (عەلی جەزیری) ئەوە بەرچاو دەکەوێ کە ئەویش لە هەشت جۆر (حەکایەت) تەنیا یەکێکیان بە (ئەفسانە) دەزانێ و دەنووسێ (الحکایة الاسطوریة) ئەگەر نووسەر مەبەستی لە (الاسطوریة) ئەفسانەی خوداوەندەکان بێ، ئەوا ڕاستە، ئەگەر نا، جۆری یەکەمی حەکایەتەکان کە بە (خەرافی و جنۆکە و خەوارق) ناویان دەبا، ئەوانیش ئەفسانەن.

بەڵام، ئەگەر سەیری ڕایەکەی (کامەران موکری) بکەین، ئەوا بۆمان دەردەکەوێ، ئەو لە دابەشکردنەکەیدا، شوێنێکی تایبەتی داوەتە ئەفسانە و جۆرەکانی ئەفسانە بەم شێوەیە دیاری دەکات، دەنووسێ: «چەشنەکانی ئەفسانە:

١- ئەفسانەی نەریت و بۆنە ئایینییەکان.

٢- ئەفسانەی گەردوونی.

٣- ئەفسانەی هێمایی.

٤- ئەفسانەی قارەمانیی خواوەند» (٢٨، بەشی یەکەم، ل٤١-٤٤).

ئەگەر سەرنج بدەینە دابەشکردنەکەی (کامەران موکری) و (چەشنەکانی ئەفسانە)ی کە دیاری کردوون، ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە (نووسەر) ئەم دابەشکردنەی لە لێکۆڵینەوەکانی پێشتر و هی نەتەوە و وڵاتانی ترەوە وەرگرتووە، نەک بەلێکۆڵینەوە و ورد بوونەوە لە دەقە ئەفسانەییەکانی کوردی گەیشتبێتە ئەو ئەنجامە. هەر ئەوەشە وامان لێدەکات کە بڵێین: دابەشکردن و دیاریکردنی جۆری ئەفسانەی کوردی، تەنیا بەپشکنین و وردبوونەوەی بەبەرنامە لە دەقە ئەفسانەییەکانی هەموو ناوچەکانی کوردستان دەتوانین لە دیارکردنی (جۆرەکانی ئەفسانەی کوردی) نزیک بکەوینەوە(*-٥). ئەوەش لەبەر ئەوەی، هەر چەندە (هاوبەشییەکی زۆر لە نێوان ئەفسانەکانی جیهاندا هەیە) بەڵام، دیسان هەر نەتەوە و هۆز و ئایینێک خاوەنی ئەفسانەی خۆیەتی، کە جیایە لە هی نەتەوە و هۆز و ئایینێکی تر. وەک جیایی (زمان) و (ڕەنگ و ڕوو).

بەپێچەوانەی (کامەران موکری) دەبینین (خالد حسین) بەم شێوەیەی خوارەوە ئەفسانەی کوردی دیاری دەکات و دەنووسێ: «چیرۆکێن ئەفسانەیی: شبتی چیرۆکێن ڕۆستەمی زال... دەما دبێژت کو گورزێ وی چەندە و ئەو بخوە چەندە هەروەها مەطال و شیر... یان چیرۆکێن پیر هەڤیا... چیرۆکێن دێوا... دێوێ سۆر... دێوێ... شین... دێوێ ڕەش». (١١، ل٢١).

ئەم نووسەرەش هەر چەندە ناوی هەندێک لە تایبەتییەکانی ئەفسانەی کوردیی هێناوە وەکو: ڕۆستەمی زاڵ و چیرۆکی پیرهەڤی و دێوەکان- بەڵام، ئەویش هەموو جۆرەکانی ئەفسانەی کوردیی دیاری نەکردووە، هەر چەندە لەسەرەوەش دەنووسێ: چیرۆکێن ئەفسانەیی- کەچی پاشتر دەنووسێ: چیرۆکێن پیر هەڤیا- کە چاکتر بوو نووسیبای -ئەفسانەی پیرهەڤیا- چۆن وەکو زانراوە هەموو- چیرۆک و حەکایەتێک: ئەفسانەنین، چونکە (پیرهەڤی) کە دەکاتە-داکە دێو- هەر بۆ خۆی کەسییەتێکی ئەفسانەییە.

١-١-٦- ڕەگەزەکانی ئەفسانە:

ئەو ڕەگەزانەی کە چیرۆکە ئەفسانەییەکان لە چیرۆکەکانی تر جیا دەکاتەوە، کەسییەتی و بیر و کەرەستە و کات و شوێن و کارە ئەفسانەییەکانە، کە ئەمانەش یەکجار زۆرن و لە ژماردن نایەن، بەڵام هەموو ئەمانە واتە: (ڕگەزە ئەفسانەیی) و (نائەفسانەیی)یەکان خۆیان لەژێر وشەی (ئاسایی) و نائاساییدا کۆ دەکەنەوە کە دەتوانین بەشێوەیەکی گشتی لەم چەند خاڵەدا دەسنیشانیان بکەین.

١- پاڵەوان یان کەسییەتی ئەفسانەیی: وەکو، پەری، فریشتە، لاکەرتک، مرۆڤی سەر حەیوان، یان حەیوانی سەرمرۆڤ و... زۆری تر.

٢- کەرەستەی ئەفسانەیی: ئەنگوستیلەی حەزرەتی سلێمان، کڵاوی سەخرەجن، بەرماڵی فڕین، ئاوێنەی جیهانبین ئاوی حەیاتێ و... زۆری تر.

٣- بیری ئەفسانەیی: گەڕان بەدوای نەمریی، بیری مرۆڤ کردن بەخواوەند و.. زۆری تر.

٤- شوێنی ئەفسانەیی: ئەو شوێنەی مرۆڤ تێیدا نەپیر دەبێ و نەدەمرێ و نەکار دەکات و زۆر جۆری تر...

٥- کاتی ئەفسانەیی: تێپەڕبوونی هەزاران ساڵ لە چاوقووچێنێکدا، ڕاوەستانی کات، گەڕانە بۆ دواوە بەسەدان و هەزاران ساڵ.

٦- کاری ئەفسانەیی: چوونە ئاسمان، چوونە ژێر زەوی، دروستکردنی کۆشکێک لە خشتی زێڕ و زیو لە یەک شەودا. بەبەردکردنی مرۆڤ لە چاوقووچێنێکدا و... زۆری تر.

٧- خواوەندی پاڵەوان: ئەم ئەفسانەیە کە خواوەندەکان ڕۆڵی تێدا دەگێڕن و تایبەتە بە (اسطورة) ئەفسانەی خواوەندەکان(*-٦).

١-٢-١- تایبەتمەندییەکانی ئەفسانەی کوردی:

پێش ئەوەی بچینە سەر جۆرەکانی ئەفسانەی کوردی، بەچاکی دەزانم، باسی ئەو خاڵە تایبەتییانە بکەم کە ئەفسانەی کوردی لە ئەفسانەی نەتەوەیەکی تر جیا دەکاتەوە، چۆن لەگەڵ ئەوەی زۆر خاڵ هەیە، کە ئەفسانەی گەلان پێک دەبەستنەوە، ئەوا هەرنەتەوەیەکیش دەتوانێ، تایبەتمەندەکانی ئەفسانەی خۆی دیاری بکات. کوردیش کە نەتەوەیەکی کۆنە و لەسەرزەمینێکی فراوان و دەوڵەمەنددا دەژی و خاوەنی کۆنترین ئایین و زۆرترین ئایینە کە بەدرێژایی مێژوو لە پانایی کوردستاندا سەریان هەڵداوە.

١-٢-٢- خاڵە تایبەتییەکانی ئەفسانەی کوردی:

١-٢-٢-١- تایبەتمەندیی زمانیی: ئەو ئەفسانەیەی کە کورد (واتە خەڵکی کورد) بەزمانی کوردی و شێوەیەک لەشێوە زارەکانی زمانی کوردی دەگێڕێتەوە، ئەو ئەفسانەیە ئەفسانەیەکی کوردییە. ئەگەرچی هەمان ئەفسانە لەنێو نەتەوەیەک یان چەند نەتەوەی تر بەزمانی خۆیان لەنێو خۆیان بیگێڕنەوە، ئەم وێکچوونە دەچێتە خانەی بەراوردی. وەک ئەفسانەی خدری زیندە، ئەسکەندەر، لافاو... زۆری تر جگە لەوەی لە هونەری گێڕانەوە، زۆر تایبەتمەندی زمانەوانی و هونەری ئاواز و گۆرانیی تایبەتیی کوردی

تێکەڵ دەقی ئەفسانە دەبێ، کە وەرگێڕانی زۆر زەحمەتە و بچێتە نێو هەر زمانێک کوردی بوونی خۆی دەپارێزێ.

١-٢-٢-٢- تایبەتمەندیی مێژوویی: ئەو ئەفسانانەیە کە باسی واقیعی مێژووی کورد دەکەن بەشێوەیەکی ئەفسانەیی، وەک گێڕانەوەی دروست بوونی میلللەتی کورد و مێژووی کاوەی ئاسنگەر و، جەژنی نەورۆز، قەڵای دم دم و شۆڕشی شێخ مەحموود و(*-٧)... زۆری تر.

١-٢-٢-٣- تایبەتمەندیی ئایینی: ئەو ئەفسانەیەی کە بەشێوەیەکی ئەفسانەیی باس لە سەرهەڵدانی ئایینە کوردییەکان دەکەن و هێزی ئەفسانەیی دەدەن بەکەسایەتییە ئایینییەکانی هەریەک لەو ئایینانە، وەکو کۆنترین ئایینی کورد پاش سروشت پەرستن و ئاژەڵ پەرستن، ئایینی دایک خوایی و میهر پەرستی و ئیزیدی و زەردەشتی و جوو و مەسیحییەت و ئیسلامەتی و ئایینزا ئیسلامییەکان و زۆری تری.

١-٢-٢-٤- تایبەتمەندیی جوگرافی: ئەو ئەفسانەیەیە کە باسی جوگرافیای کوردستان بەگشتی یان شوێنێکی جوگرافیی تایبەت بەکوردستان دەکات بەشێوەیەکی ئەفسانەیی. وەک ئەفسانەی دروست بوونی دەریاچە و چیاکانی کوردستان، ئەفسانەی (پرا دەلال) لە زاخۆ و ئەفسانەی دروستبوونی (پەرستگای لالش) و ئەفسانەی (دروستبوونی شاری ئورفە) لە باکووری کوردستان و لەگەڵ ئەفسانەی دروستبوون و نغرۆ بوونی دەیان قەڵا و کۆشک و شاری تر. ئەمانە هەموویان شوێنی دیارن لە کوردستان و ئەفسانەی تایبەت بەخۆیان هەیە وەک زۆر شوێنی تر.

١-٢-٢-٥- تایبەتمەندیی دابونەریتی کۆمەڵایەتی: ئەو ئەفسانانەی کە باس لە دابونەریتە تایبەتییەکانی میللەتی کورد دەکەن و ئەو دابونەریتانە ڕۆڵێکی گرنگ و سەرەکییان هەیە لە دروستبوون و ڕاگرتنی ئەفسانەکان، وەکو ژن بەژنێ، تۆڵە سەندنەوە، جلوبەرگ، دیوەخان و پەرستگاکان و کۆشک و ڕەز و باغ و ئەشکەوت و سواری و ڕاو و چەکداری کۆسەبەبە و بووکە بەبارانە... و زۆری تر.

مەرج نییە ئەم تایبەتمەندییانە هەموویان پێکەوە بن، لەنێو یەک ئەفسانەدا، بەڵکە تەنیا یەک تایبەتمەندی لەنێو یەک ئەفسانەدا، ئەو ئەفسانەیە تەواو دەکات بەئەفسانەیەکی کوردی.

١-٣-١- جۆرەکانی ئەفسانەی کوردی:

ئەفسانەی کوردی ئەفسانەیەکی یەکجار دەوڵەمەند و کۆنە، هەر ئەم دەوڵەمەندی و کۆنییەشە بووەتە هۆی ئەوەی کە زۆر جۆرە ئەفسانە لەنێو ئەفسانەی کوردیدا کۆببێتەوە، بێگومان هەوڵدانمان بۆ دیاریکردنی جۆرەکانی ئەفسانەی کوردی بێ کەموکورتی نابێ چونکە تەواوی دەقەکان، دەقی هەموو زاراوەکانی کوردستان و هی هەموو سەردەمەکان کۆ نەکراوەتەوە و ئەوەش کە کۆکراوەتەوە دیارە ڕێژەیەکی زۆر کەمە و، لەگەڵ ئەو کەمییەشدا هەموو واتە: هەموو ئەفسانە بڵاوکراوەکان دەست من نەکەوتوون. بۆیە ئەو هەوڵەی لێرەدا دەیدەین بۆ خۆی هەنگاوێکە و دەکرێ هەنگاوی تری لە دوابێت.

جا لەبارێکی ئاوهادا کەس ناتوانێ لافی ئەوە لێبدا کە دەتوانێ ڕای تەواو و دوایین ڕا لەبارەی ئەفسانەی کوردییەوە دەربڕێ. بۆیە ئەوەی تا ئێستا گوتوومانە و نووسیومانە، ئەوەش کە لەمەودوا دەیڵێین و دەینووسین، هەر ئەوەندە خۆ دەگرێ، تا لێکۆڵەرەوەیەکی تر دێ و زانستییانە و وردتر و لەسەر

کەرەستە و لێکۆڵینەوەی زۆرتر ڕایەکانی خۆی دەردەبڕێ. ئەوەش کە لەمەودوا هەوڵدەدەین جۆرەکانی ئەفسانەی کوردی دیاری بکەین لەو هەوڵەشماندا پشت بە دوو خاڵ دەبەستین: یەکەم: ئەو لێکۆڵینەوە و نووسینانەی لەبارەی ئەفسانەی جیهانی و خۆماڵی نووسراون. دووەم: ئەو دەقە ئەفسانە کوردییە هەمە جۆرانەی تا ئێستا دەست من کەتوون و خوێندوومەتەوە. جۆرەکانیش ئەمانەی خوارەوەن:

١-٣-١-١- ئەفسانەی خواوەندەکان "اسطورة":(*-٨) ئەمجۆرە ئەفسانەیە، ئەفسانەیەکی یەکجار کۆنە و هی ئەو سەردەمانەیە کە خواوەندەکان، چ هەر خۆیان چ لەگەڵ فریشتە و پەری و دێو و مرۆڤی نیوە خواوەند و مرۆڤی ئاسایی رۆڵی تێدا دەبینن(*-٩ أ).

١-٣-١-٢- ئەفسانەی پاڵەوانییەتی: ئەو جۆرە ئەفسانەیەیە کە زۆرتر پاڵەوانییەتی و ئازایەتی پاڵەوان و کردەوە پاڵەوانییەکانی پاڵەوان دیاری دەکات و بەشێوەیەکی (مێرانی- حەماسی) باسی پاڵەوان و کارە ئەفسانەییەکانی دەکات.

١-٣-١-٣- ئەفسانەی دڵداری: ئەو جۆرە ئەفسانەیە کە لەسەر دڵداریی نێوان دڵبەر و دڵدار دامەزراوە و کێشەی سەرەکیی ئەفسانەکە عەشق و دڵداری و کێشە و کۆسپ و ڕێگرەکانی پێکگەیشتنی ئەم دوو دڵدارەیە: دڵداران زۆر جۆریان هەیە، دڵداریی نێوان کچە پاشا و کوڕە پاشا، کچە پاشا و کوڕە گاوان و جووتیار و هەژار، دڵداریی کوڕە پاشا و کچە هەژار، دڵداریی نێوان کوڕ و کچی نەتەوە و ئایینە جیاجیاکان، دڵداریی نێوان مرۆڤ و پەری و فریشتە و دێو و ئەجندە، کوڕ و کچ لەهەر دوو لایانەوە، دڵداریی نێوان مرۆڤ و ئەسپ و مار و کۆتر و بۆق و زۆر گیانلەبەر و بەستەزمانی تر.

١-٣-١-٤- ئەفسانەی ژنخواستن: ئەمجۆرە ئەفسانەیە، جیایە لەگەڵ، ئەفسانەی دڵداری، هەر چەندە ئەنجامی زۆر دڵداریی نێو ئەفسانەش پێکگەیشتن و شووکردن و ژن هێنانە: بەڵام، مەرج نییە، هەموو ژنخواستنێک لەسەر بناغەی دڵداری بێ، زۆرجار لە ئەفسانە ژنخواستنی وا هەیە، بەزۆری بازوو گورزی گران و شیری تیژ و کوشتن و خوێنڕشتنی زۆرە، چونکە نەکچە ڕازییە و نەباوک و دایک و کەسوکاری و نەوڵات و شارەکەش کەچی (ژن هێنانێکی بەگێچەڵە)(*-٩) جگە لەوەی زۆربەی جاران کوڕەی ژن هێنەر ئەو کێشەیە دەنێتەوە، جاری واش هەیە کە کچە لەپێناو شووکردنی خۆی خوێنێکی زۆر دەڕێژێ و لە زۆر تاقیکردنەوەدا سەر دەکەوێ.

١-٣-١-٥- ئەفسانەی گەڕان بەدوای بەختدا: لەنێو ئەفسانە کورییەکاندا زۆر ئەفسانە هەر لە سەرەتاوە لەسەر گەڕانی پاڵەوان بەدوای بەختدا دامەزراوە، جا ئەم گەڕانە هەر هۆیەکی هەبێ، لە ئەنجامی هەرکێشەیەکەوە سەرهەڵبدا، وەک بەدوای ڕزقی زۆردا بگەڕێ، بەدوای بەختی چاکدا بگەڕێ، بیەوێ چارەسەری کێشەیەک، نەخۆشییەکی گران بکات، گرێی نهێنییەک بدۆزێتەوە، سەر هەڵدەگرێ و دەڕوا، هەموو جارێ: دەگاتە مەبەستی خۆی، بەڵام، زۆرجاریش وەک سروشتییەتی ئەفسانە، شتە بەدەست هێناوەکە لە دەست دەدا و ڕەنج بەخەسار و هەناسە سارد دەبێ.

ئەم گەڕان بەدوای (بەخت)ەش لە سەرەتادا واتە لە کۆنەوە و سەرەتای سەرهەڵدانی ئەفسانەکە گەڕان بووە بەدوای (خواوەند)دا چونکە پێشان و لە سەردەمی زۆر خوایی، هەر کێشە و کارێک خوای تایبەتی

خۆی هەبووە، جا ئەگەر کەسێک لەو کارە تایبەتەدا کەم و کورتیی هەبووایە، پەنای دەبردەبەر خوای تایبەت و داوای چارەسەری کێشەکەی خۆی لێ دەکرد. جا ئەو کێشەیە، نەخۆشی بوایە، وەک گڕوویّتی و سەرێشەی دایم و منداڵ نەبوون و کەمیی ڕزق و شکستی بەردەوام و هی تر، جا ئەم خواوەندە تایبەتانە، لەگەڵ گۆڕانی سەردەم و ئایینەکان، بەتایبەتی ئایینی ئیسلام- کە دوا ئایین و بەر بڵاوترین ئایینە لەنێو کوردا، ئەم ناوی (خوا) و(خواوەند) گۆڕاوە بە (بەخت) و هەندێ جاریش بەکەس و شتی تر، وەکو خدری زیندە و جبرائیل و شێخ و پیر و هەتا "جادوو گەر" یش.

١-٣-١-٦- ئەفسانەی گەڕان بەدوای نەمرییدا: هەر "بیرۆکەی نەمریی" بۆ خۆی بیرۆکەیەکی ئەفسانەییە و گەڕانیش بەدوایدا کارێکی ئەفسانەییە. لەنێو ئەفسانە کوردییەکان، زۆر دەق هەیە، هەر لە سەرەتاوە لەسەر ئەوە بینادنراوە کە پاڵەوان بەدوای (نەمریی)دا دەگەڕێ، جا هۆیەکە هەر چییەک بێ و پاڵەوانەکە هەر کەسێک بێ. وەکو: میر مح و ئەسکەندەر و خدری زیندە و پیرەژن و... زۆری تر.

١-٣-١-٧- ئەفسانەی سڕ دۆزی. گەڕان بەدوای نهێنی: ئەمجۆرە ئەفسانەیەش وەک تایبەتمەندیی خۆی هەر لەسەرەتاوە حەکایەتی ئەفسانەکە لەسەر نەزانینی نهێنییەک و گەڕان بەدوای گرێ و هۆکەیدا دادەمەزرێ. ئەم نهێندۆزی و گەڕانەش کارێکی ئاسان نییە و پاڵەوان پێویستی بەپشوو درێژی و هێزی بازوو و عەقڵی سەر و فڕوفێڵی زۆر هەیە. وەکو ئەفسانەی (سینەم پاشا)(*- ١٠). ئەو سینەم پاشایەی وەکو کوندەپەپۆ بەسەر کەلاوەی شارەکەیدا هەڵنیشتووە و نهێنیی خۆی بۆ هەر کەسێ بگێڕێتەوە، پاشان لەسەری دەدا.

١-٣-١-٨- ئەفسانەی ئەفراندن: ئەفسانەکانی (ئەفراندن) ئەفسانەی زۆر و کۆنن و بەزۆر شێوە دەگێڕدرێنەوە و باس لە ئەفراندنی زۆر شت دەکەن. وەکو ئەفسانەی دروست بوونی مرۆڤ و ئاژەڵ و باڵندە و گیا و ڕووەک و درەخت و خێوە، هەروەها، دروست بوونی، ئاسمان و مانگ و ڕۆژ و ئەستێرە و زەوی، دیسان ئەفراندن و دروستبوونی، چیا و دەریا و ڕووبار و ئەشکەوت و زێڕ و زیو و ئاسن و ئاو و ئاگر و با و... زۆری تر.

١-٣-١-٩- ئەفسانەی گیانلەبەران: لە زۆر ئەفسانان گیانلەبەر یان ئەوەتە ڕۆڵی سەرەکی هەیە و ئەفسانەکە لەسەر ڕۆڵی ئەو بەرامبەر بەمرۆڤ و کەسایەتییەکانی تری نێو ئەفسانە دامەزراوە، یان هەر سەرلەبەر گیانلەبەران ئەفسانەکە بەڕێوە دەبەن. لەم جۆرە ئەفسانانەشدا گیانلەبەران زۆر ڕەوشتی چاک و خراپی مرۆڤ لە کار و کردەوەکانیان پەیڕەو دەکەن و شێوەی سروشتی خۆشیان دەپارێزن، ئەگەرچی لە هەندێ ئەفسانە، بەتایبەت گیانلەبەران- چ بەجادوو چ بەهۆیە ئەفسانەییەکانی تر شێوەگۆڕکێ دەکەن و لە کراسێکەوە دەچنە کراسێکی تر. ئەم خۆگۆڕینە تایبەت نییە بە"گیانلەبەر" بەڵکو زۆر جار مرۆڤیش بەتایبەت مرۆڤی جادووگەر و بەدکار ئەویش ئەو خۆگۆڕییە دەکات و ئەم خۆ گۆڕییەش وەک هەموو کارە ئەفسانەییەکان زۆر لە پڕ و کتوپڕ ڕوو دەدات.

١-٣-١-١٠- ئەفسانەی لافاو: لەنێو کورد بەزۆر شێوە ئەفسانەی لافاو دەگێڕدرێتەوە، هەروەها زۆر شوێنی جوگرافیی وەکو کانی و ڕووبار و دەریاچە و گوند و شار و شاخ و لوتکە لە کوردستان تێکەڵ

بەدەقە ئەفسانەییەکانی لافاو بوون ناو و سیفەتی خۆیان لە ئەفسانەوە وەرگرتووە، چ پێش ڕوودانی لافاو، چ لەکاتی ڕوودانی چ لە دوای ڕوودان و نیشتنەوەی ئاو و جێگربوونی کەشتی و دابەزینی مرۆڤ و زیندەوەرەکان و بووژانەوەی "ژیان"ی نوێی مرۆڤایەتی.

١-٤-١- پێناسەی ئەفسانە:

ئەگەر لێکۆڵەرەوە بەدوای ئەو پێناسانەدا بگەڕێ کە زاناکانی قوتابخانە و ڕێبازەکانی جیهانی ئەفسانە ناسی و تایبەتکارەکانی ئەم مەیدانە لە ڕۆژگارە دوورەکان و وڵاتە جیاجیاکانەوە بۆ "ئەفسانەیان" بەچاک زانیوە، ئەوا لەنێو ئەم هەموو پێناسە زۆر و لێک جیا و هەتا ڕادەیەک (دژبەیەک)ەدا، تووشی ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە پێناسە دەبین کە کۆکردنەوەیان لەژێر یەک ناونیشاندا کارێکی ئاسان نییە. یان وەکو ئەفسانە ناسی ئێرانی (مهردادبهار) دەڵێ: «زۆر لە ڕاستی دوور ناکەوینەوە، ئەگەر بڵێین هەر لێکۆڵەرێک لەم بوارەدا بەڕێگای خۆیدا دەڕوا و بڕوای بەڕەسەنیی بۆچوونی خۆی هەیە و ڕاستییەکەشی ئەوەیە کە ئەفسانە بەو ئاڵۆزییەی خۆی لە دەروونی یەک ڕۆشنبیریدا بەم هەمەجۆرییەی خۆی لەسەر ئاستی ڕۆشنبیریی جیهانی دیاردەیەک نییە کە بەیەک پێناسە و دەربڕینی سادە پەیوەندداربێ» (٩٨، ص٣٥٤).

هەروەها ئەم چڕی و ئاڵۆزییەی ئەفسانەشە وای کردووە لە نێو لێکۆڵەرەوانی ئەفسانە بەشێوەیەکی گشتی سێ دەستە پەیدا ببێ، کە ئەمانەی خوارەوەن:

یەکەم: ئەو دەستەیەی کە پێی وایە ئەفسانە بەتەواوی دەناسێ و دەتوانێ دید و بۆچوون و پێناسەی خۆی بۆ ئەفسانە هەبێ و ڕێبازەکەی خۆی بەڕاستترین و تەواوترین ڕێباز دەزانێ.

دووەم: ئەو دەستەیەی کە هەرچەندە راو بۆچوون و دید و پێناسەی خۆی بۆ ئەفسانە هەیە، بەڵام، هێشتا دڵی بەوەندە ئاو ناخواتەوە و لای وایە هێشتا ئەفسانە زۆر لایەنی نادیاری هەیە و پێویستی بەلێکۆڵینەوەی زۆرترە.

سێیەم: ئەو دەستەیەی کە لای وایە (هیچ) یان زۆر کەم لە جیهانی ئەفسانە دەزانێ و ئەفسانە وەک نهێنی ژیان و مردن کەس ناتوانێ دوا قسە و دوا بۆچوونی خۆی لەبارەی ئەفسانەوە دەربڕی و وەڵامی هەموو ئەو پرسیارانە بداتەوە کە لەبارەی ئەفسانەوە دەکرێن.

ئەوەتە لێکۆڵەرەوەی عەرەب (صالح بن حمادي) دەنووسێ: «ئەم ڕاوبۆچوونانە هەمە ڕەنگن و بەنۆرەی خۆیان بوونەتە هۆی ئەوەی هەر ڕایە و ڕەنگی ئەو زانستە بەخۆیەوە بگرێ کە دانەرەکەی وەک بنەمایەک پشتی پێ دەبەستێ بۆ شیکردنەوە و یاسا ڕێژییەکەی خۆی، بەم شێوەیە قوتابخانە و ڕێبازی زۆر بۆ شیکردنەوەی ئەفسانە و خورافات و داستان و پەندی میللی سەری هەڵداوە» (١٢٩، ص٣٢-٣٣).

هەروەها (شتراوس) لە بارەی پێناسەی ئەفسانەوە دەنووسێ: «ئەو پرسیارەیە کەوا پێویست دەکات وەڵامی نەبێ» پێچەوانەی ئەوەش دەکاتە «ئەو وەڵامەی کە بێ پرسیارە» (١٧٢أ، ص٧٥) یان ئەوەتە (ئۆغستین) بەم شێوە ئاڵۆزە پێناسەی ئەفسانە دەکات: «ئەفسانە چییە؟ من زۆر چاک دەزانم چییە! بەو

مەرجەی کەس لێم نەپرسێ! بەڵام، ئەگەر پرسییان و ویستم وەڵام بدەمەوە، زمانم تێک دەگیرێ» (١٥٦، ص٩).

ئەم ڕاو بۆچوونە جیاوازانە لەبارەی (پێناسە)وە هۆی ئەوەیە کە ئەفسانە نهێنییەکی زۆر لە هەناوی خۆیدا هەڵدەگرێ و لە زۆر ڕووانیش زانای بەخۆیەوە خەریک کردووە، بۆ نموونە: زاناکانی دەروونناسیی وەکو (فنت و فرۆید) و زانایانی کۆمەڵناسی وەکو (دۆرگایم و هیویرت) و لە ئەنترۆپولۆژییەکان "کرۆلی" و زانا کلاسیکییەکان وەک خاتوو (چین هاریسۆن) و زۆر زانای تر، بەمەرجێک ئەمڕۆ هیچ زانستێک نەماوە کە زاناکانی بۆ زانستە تایبەتکارەکەی خۆیان سوودیان لە ئەفسانە نەبینیبێ. ئەمانەش هەر یەکە و بەڕێبازی خۆی و بۆ مەبەستی خۆی لە ئەفسانە دەکۆڵێتەوە، هەر ئەوەشە لە ئەنجامدا بووەتە هۆی سەرهەڵدانی زۆر ڕێباز و کۆبوونەوەی زۆر پێناسە بۆ ئەفسانە، کە لە ئەنجامدا پێناسەی دژ بەیەک پەیدا بووە.

ئێمە لێرە بۆ ئەوەی خۆ لەم هەموو ڕێباز و پێناسەیە دوور بخەینەوە، بە کورتی چەند جۆر پێناسەیەک بۆ ئەفسانە دەگوێزینەوە ئێرەو دوا جار رای خۆمان لە بارەی ئەفسانەوە دەردەبڕین.

١-٤-١-١- ئەفسانە و مێژوو:

ئەفسانە وەکو ئاو وایە لەنێو هەموو جۆرە خواردنێکدا ڕێژەیەکی دیاریکراوی خۆی هەیە، لە هەمووان زیاتر (مێژوو و ئایین)ە مێژووناسان، یان ڕاستتر، قوتابخانەی مێژوویی وای بۆ دەچێ کە ئەفسانە «تۆمارکردنی ڕووداوێکە کە لە ڕابردوودا ڕووی داوە و کاریگەرییەکی مەزنی لە ژیانی ئەو کۆمەڵەدا هەبووە کە بەشێوەی چیرۆک دایڕشتووتەوە بۆ ئەوەی بەئاسانی بپارێزرێ» (١٦٣، ص١٦٤) لەنێو ئەمجۆرە ڕایانەی کە ئەفسانە بەمێژوو دەزانن دەتوانین گوێ لە باوکی مێژوو (هیرۆدۆت) بگرین کە نزیک بە چوار سەدە پێش زایین گوتوویەتی: «ئەفسانە لە ڕووداو و گۆڕانە چارەنووسسازە مەزنەکانەوە گەشە دەکات» (٢١٧، العدد٢، ص٤٣). هەر لەو سەردەمەدا واتە سەدەی چواری پێش زایین (یۆمیهرۆس) ئەفسانە وا پێناسە دەکات کە «مێژوویێکی پیرۆزە» (٢٠٠) کەم نین ئەوانەی کە ئەفسانە بەمێژوو دەزانن و ڕایان وایە ئەفسانە واتە مێژووی سەرزارەکیی کۆنی مرۆڤایەتی، بەڵام ڕای پێچەوانەش هەیە، کە نەک هەر ئەفسانە بە(مێژوو) نازانێ، بەڵکە پێی وایە (مێژوویێکی درۆیە) ئەوەتە دەڵێن: «زەحمەتە مانای ئەفسانە دیاری بکرێ، هەندێ کەس ئەم وشەیە وا بەکاردێنێ کە مانای (مێژوویێکی درۆ) بدات، چیرۆکی ئەو سەردەمانەی کە دەزانین ڕاست نین!» (١٧٢أ، ص٦٥) هەندێ لە زاناکان خۆیان لەم نێوەندەدا دەبیننەوە، واتە ئەفسانە بەنیوە واقعی دەزانن و لایان وایە ڕاست و درۆ تێکەڵ بووە، «دەبێ ئەفسانە بەداستانی نیوە واقعی دابنێین کە دەشێ ڕاست یان درۆ بێ، بەڵام، بەوردی مەبەست لە "ڕاست" چییە؟» (٥٢، ص٢٢) وەکو بینیمان هەر لە (قوتابخانەی مێژووییدا) سەبارەت بەئەفسانە و پێناسەی ئەفسانە ڕای چەند لێک دوور هەیە. هەر ئەوەشە وای لە (جۆن ماکۆری) کردووە بڵێ: «ئەفسانە دیاردەیەکی ئاڵۆزە» و «هەر ئەفسانەیەک شیکردنەوەی هەمەجۆر هەڵدەگری» (١٢٠، ص٤٥).

١-٤-١-٢- ئەفسانە و زانست:

ئەگەر ڕۆژێک ئەفسانە وەک شتێکی (پڕوپووچ) باس دەکرا، ئەوا ئەم تەمە ڕەوییەوە و ڕێک بەپێچەوانەی پڕوپووچ زۆر لە ئەفسانە ناسان، ئەفسانە بەزانست دەزانن و ئەوەش دەزانن کە (زانست) وەک هەر شتێکی تر لەگۆڕانە. سەرەتا وا چاکە ئەو ڕایەی زانای فەڕەنسی (ئۆغست کۆنت) بەسەر بکەینەوە کە لای وابوو (عەقڵی) بەشەرییەت لە شیکردنەوەی دیاردەکان بەسێ قۆناغدا ڕۆیشتووە: (قۆناغی ئەفسانەیی، کە یەکەمین و کۆنترین هەوڵدانە کە عەقڵی مرۆڤ بۆ ناسینی شتەکان پەنای بۆ بردووە، پاشان قۆناغی فەلسەفە- و پاشتر گەیشتە- قۆناغی زانستی» (١٢٩، ص٣٦) دیارە هەر ئەو زانایە قۆناغی دوایی واتە (قۆناغی زانست) بەدوا قۆناغ و پێگەیشتووترین قۆناغ دەزانێ، لە قسەکانیشیدا وا بەدەر دەکەوێ کە ئەم سێ قۆناغە هەرسێکیان تەواوکەری یەکترن. بۆ ئەوەی قۆناغی ئەفسانە و زانست لێک نزیک بکەینەوە، وا چاکە ئەم ڕایەی (فریزەر) بگوێزینەوە ئێرە، کە دەڵێ: «سەردەمی جادوو کە سەردەمی ئەفسانەیە، تەواو لە سەردەمی زانست دەکات» (١٠٩، ؟) هەر بۆ ئەم بەزانست زانینەی ئەفسانە زۆر زانا و لێکۆڵەرەوەی تر ڕای خۆیان دەربڕیوە، ئەوەتا (بی غریمال) دەنووسێ: «ئامانجی ئەفسانە، هەر وەکو ئامانجی زانست، شیکردنەوەی جیهانە و وا لە دیاردەکانی بکات؟ بزانرێ، وەکو زانست» (٢١٧- العدد الثاني ١٩٩١ ص٣٩) ئەگەر (بی غریمال) ڕای وایە ئامانجی ئەفسانە و زانست هەر یەک ئامانجە، ئەوەتا (ئەلیکساندەر کراب) ئەویش ئەفسانە و زانست بەبەرهەمی یەک شت دەزانێ و دەڵێ: (ئەفسانە هەروەکو زانست بەرهەمی عەقڵە» (٨٥، ص٥١) هەر لە بارەی ئەفسانە و زانستەوە زانایەکی وەکو (کلۆد لیڤی شتراوس) دەڵێ: «جیابوونەوە لە نێوان ئەفسانە و زانستدا نییە» (١٥٧، ص٤٢) هەر ئەم تێکەڵییەی نێوان زانست و ئەفسانە وای لە (جەلال تەقی) کردووە کە بڵێ: «لەوە دڵنیام ئەگەر لە ڕابردووی زۆر دووردا چیرۆکی ئەفسانەیی لەناو گەلاندا نەبووایە ئێستا نەدەتوانرا نهێنیی ئاسمان و گەردوون ئاشکرا بکرێت» (٦، ل٦) ئەوەی لەم ڕایە بەدەردەکەوێ، ئەوەیە کە بەلایەوە نەک هەر پەیوەندی لەنێوان ئەفسانە و زانستدا هەیە، بەڵکە ئەم هەموو بەرهەمە زانستییەش نەدەبوو ئەگەر ئەفسانە نەبووایە.

ئەگەر ئەم ڕایانە و ڕای زۆر لێکۆڵەرەوەی تریش لەسەر ئەوەن کە ئەفسانە و زانست پەیوەندییەکی بەهێزیان لەنێواندا هەیە، ئەوە دیسان ڕای پێچەوانەی ئەم ڕایانەش هەیە کە ناتوانن - ئەفسانە- وەکو- زانست- سەیر بکەن، زانایەکی وەکو (ولیەم رایتەر) ڕای وایە: «ئەفسانە قۆناغی بناغەیی و بەکردەوەی نێوان تێگەیشتنی هۆشیاری و نا هۆشیارییە» (١٤٧، ص٣٦-٣٧) یان یەکێکی تر لە لێکۆڵەرەوانی ئەفسانە ڕای وایە ئەفسانە نەک هەر زانست نییە بەڵکە نیشانەی داماوی و سەرسوڕمانی مرۆڤیشە بۆیە دەنووسێ و دەڵێ: «ئەفسانە هەوڵی ناتەواوی مرۆڤە لە بەرامبەر داماوی و لاوازیی خۆی لە ڕووی بەدەستهێنانی ئارەزووەکان و ترسی خۆی لە ڕووداوە چاوەڕوان نەکراوەکان» (٦٦، ص٤) کە ئەفسانە بەقسەی هەندێ لە لێکۆڵەرەوان یەکەمین هەوڵی زانستییانەی مرۆڤ بێ بۆ شیکردنەوەی دیاردەکانی جیهان، یان ئەوەتا نیشانەی داماوی و لاوازیی مرۆڤ بێ لە بەرامبەر شت و دیاردە و ڕووداوە لە

ناکاوەکان بەڕای هەندێ لە کونجی فەلسەفەوە دەڕوانێتە ئەفسانە و بەهەوڵدانێکی سەرەتایی دەزانێ بۆ لە جیهان گەیشتن دکتۆر عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ دەنووسێ: «ئەگەر لە کونجی فەلسەفەوە بڕوانینە ئەفسانە، دەتوانین بەجۆرێکی هۆشیاری کۆمەڵایەتی دابنێین. هەروەک بەهەوڵدانێکی سەرەتایی مرۆڤ دەزانرێ بۆ ئەوەی لە جیهان بگات و جیهان بناسێت.» (٢٣، ل١٥) بەم ڕەنگە دەرکەوت کە هەتا پتر بەدوای پێناسە ئەفسانەییەکاندا بچین، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ، کە هەر زانستە و ڕەنگی خۆی لە ڕووی ئەفسانە هەڵدەسوێ و هەر کەسە و بەچاوی خۆی ئەو جوانییە لەنێو ئەفسانەدا دەبینێ کە خۆی دەیەوێ «ئەفسانە هونەری مرۆڤی سەرەتاییە، کە تێکەڵە لە جادوو و ئایین و مێژوو و ڕامان و زانست» (١٣٥. ص١٨) چونکە وەکو دەرکەوتووە، ئەفسانە ناسیی بۆ خۆی «شوێنی پێکگەیشتنی ژمارەیەکی زۆری بەشە تایبەتکارەکانی زانستە» (٨٥، ص١٥٣).

١-٤-١-٣- ئەفسانە و هێماکاریی:

پێشتر گوتمان هەر لێکۆڵەرەوەیەک دەتوانێ بەچاویلکەی خۆی لە ئەفسانە بڕوانێ، بابزانین ئەوانەی کە لەسەر ئەو باوەڕەن کە ئەفسانە بۆ خۆی بەشێکە لە (هێماکاری) لەمێژینەی مرۆڤ چی دەڵێن، زانایانی ئەنثرۆپۆلوجی پێ لەسەر ئەوەدا دەگرن: «کە پەیوەندییەکی بەهێز هەیە لە نێوان (ئەفسانە و هێما) هەر لەبەر ئەوەشە- شیکاریی هێمایی- بووەتە ڕێبازێکی سەرەکی لە توێژینەوەی ئەفسانە» (١٦٣، ص١٦٥) ئەگەر هەندێ لەو لێکۆڵەرەوانە ئەفسانە بەگشتی واتە دەقی ئەفسانەیی- کە بەهێما دەزانن ئەوە هەندێکی تر کەسێتی نێو ئەفسانە بەهێما دەخوێننەوە و وەک هێما لێکی دەدەنەوە و دەڵێن: «بەرچاوترین تایبەتمەندی کەسێتی ئەفسانەیی ئەوەیە کە هێماکارییە و گرنگترین سیفەتەکانی هێماش ئەوەیە کە لەهەر چەرخێکدا مانایەکی نوێ دەداتە دەست» (١٣٠، ص١١٥) هەندێک ئەم هێماکارییە هەر بەتەنیا لەنێو ئەفسانەدا نابینن، بەڵکە بۆ ڕۆژگاری کۆن دەگەڕێتەوە و لایان وایە «مرۆڤی ڕۆژگاری زوو ئەوەی کە وای دەهاتە بەرچاو کە هێماکاری بەشێکی سروشتییە لە ژیانی ڕۆژانەی» (١٥٥، ص١٣٩) ئەمەش ڕای (یۆنگ)ە، کە زانایەکی دەروونناسی شیکارییە ئەمانە ڕای ئەوانە بوون کە ئەفسانەیان وەک هێما دەخوێندەوە دیارە وەک هەموو بۆچوونەکانی تر پێچەوانەی ئەم ڕایەش هەیە، واتە ئەوانەی کە ئامادەنین، ئەفسانە وەک هێما قبووڵ بکەن و شیکاریی هێمایی بۆ بکەن، ئەوەتا (مالینۆ سکی): «ئەوە ڕەت دەکاتەوە کە ئەفسانە هێما بێ، چونکە ئەفسانە لای ئەو دەربڕینێکی ڕاستەوخۆی سەرەتاییە» (١٦٣، ص٦٥) وەکو دەردەکەوێ هەر لێکۆڵەرەوەیەک لەسەر ڕێبازێک و بەپشت بەستن بەزانستی تازە لەم ڕێبازەوە لە ئەفسانە دەدوێ، ئەوەش مانای ئەوەیە کە ئێمە بەزانستی نوێ قسە لەبەرهەمێکی یەکجار کۆن دەکەین، جا لەم پشت بەزانست بەستن و بەکارهێنانی ڕێبازە تازانە، نابێ بمانخاتە سەر ئەو ڕایەی کە هەرچی ئێمە واتە لێکۆڵەرەوەکانی ئەمڕۆ لەبارەی ئەفسانەوە دەیلێین ڕاست و بێ کەموکورتییە، بۆ هێماکاریی ئەفسانە کە هەندێ لە زاناکان ئەفسانە بەهێما ناو دەبەن، ئەم زمان و هونەری ئەفسانەیە لە ڕۆژگارانی خۆیدا و کاتی سەرهەڵدانی زمانێکی واقعی بووە، نەک (هێما) بێ و بەکار هاتبێ، ئەوە ئێمەینە ئێستا وای لێکدەدەینەوە، دەنا ئەوان زمانی بیرکردنەوەی خۆیان بێ پێچ

پەنا دەربڕیوە، بۆ نموونە: ئێستاش میللەتی وا هەیە (گا) دەپەرستێ، ئەوان ئەو گا پەرستییەی خۆیان، ڕاستە و ڕاست بەخوا پەرستی دەزانن، خوای خۆشیان بەگەورەترین هێز دەزانن و هەرچی لەبارەی ئەو خوا هێزەشەوە دەیلێن، ئەویش بەڕاست دەزانن، لەوەش وەک هەر میللەتێک ئەوانیش ئایینەکەی خۆیان لە ئایینی هەموو دنیا بەڕاستتر!!، دەزانن، بەدوور لەوەی کە من و تۆ کامیان بەڕاستتر دەزانین لەو جێگایەی کە عەقڵ و عەقائید لەبارەی ئایین و زانست ڕادەوەستێ و دەق دەگرێ، (زمان)یش ڕادەوەستێ، یان ڕاستتر هەر ئەوە دەردەبڕێ کە (ئیعتیقاد) پێی گەیشتووە ، بۆیە، نابێ زمانی ئەفسانەی کۆن بە (هێما) بزانین، بەڵکە ئەو زمانە زمانی واقعی بیرکردنەوە و دەربڕینی- مرۆڤ-ی ئەو ڕۆژگارە بووە، بەداخەوە ئێمە زیاتر بەزانیاریی ئەمڕۆ بیر لە ڕۆژە ڕۆیشتوو و کۆن و پڕ نهێنییەکان دەکەینەوە، لەمەش ناحەق نین!! چونکە هەر مرۆڤە و بەعەقڵ و زانیاریی سەردەمی خۆی بیردەکاتەوە، چۆن مرۆڤی ڕۆژانی کۆن و زووش هەر بەزانیاری خۆیان بیریان کردووتەوە و بەزمانی خۆشیان ئەو زانیارییانەیان دەربڕیوە، ئەمەش کارێکی سروشتی مرۆڤی هەر چەرخ و ڕۆژگارێکە.

١-٤-١-٤- ئەفسانە و شیعر:

وەک زاناکان پێناسەی تایبەتی خۆیان هەیە، سەبارەت بەئەفسانە، ئەدیب و لێکۆڵەرەوەکانی ئەدەبیش لە ڕوانگەی ئەدەبییەوە، ئەفسانە پێناسە دەکەن و بەچاوی ئەدەبەوە لە ئەفسانە. دەڕوانن، سەیرکە (فکتۆر شکلۆفسکی) نەک هەر تەنیا ئەفسانە بە شیعر دەزانێ، بەڵکە لای وایە کە ئەفسانە «شێوەی یەکەمی شیعرە» (٢١٧، العدد الثانی، ص٤١) هەن لەوەش زیاتر ئەفسانە بەلای شیعر و شاعیراندا دەشکێتەوە، ئەوەتا لێکۆڵەرەوەی -ئەڵمانی- (ئۆلاند) دەڵێ: «ئەوە تەنیا شاعیرەکانن دەتوانن بەشێوەیەکی ڕاست لە ئەفسانە بگەن» (٢١٧، العدد الثانی، ص٤١) ئەو دڵگەرمییەی ئەدیب و شاعیران بۆ ئەفسانە هەر تەنیا لەو سنوورە ناوەستێ، - ئەو زانایانەی کە لەسەر ئەو باوەڕەن ئەفسانە کۆنەکانی جیهان، نموونەی یەکێک لە دەسکەوتە گرنگەکانی ناخی گیانی مرۆڤایەتین، «ئەوە داهێنانێکی گرنگی عەقلییەت و ئەندێشەی داهێنەرانەی هونەرمەندە و ئەوەی تەوژمی پشکنینی زانستی و عەقلییەتی شیکاری تێکی نەداوە» (١٣٠، ص٢٣) لەوەی کەپێشتر گوتمان: هەر کەسەو دەتوانێ بەچاوی خۆی سەیری ئەفسانە بکات، شتێکی دوور لە واقعمان نەگوتووە، پێناسەی شاعیرانەش ڕێگە لە زانایانی بوارەکانی تری ژیان ناگرێت کە ئەوانیش ئەفسانە بەو شێوەیە پێناسە بکەن، کەخۆیان دەیانەوێ، وەک ئەوەش- زانا و ڕێبازە- زانستییەکان ئەوانیش ناتوانن، ڕێگا لە شاعیر و هونەرمەندان بگرن، دیارە شاعیر و هونەرمەندان و نووسەران سوودێکی زۆریان لە ئەفسانە بینیوە و زۆر شاعیر و هونەرمەند و نووسەری جیهانی لەسەر شانی ئەفسانە پێگەییوە و ناوبانگی پەیدا کردووە و هەندێکیش لەو داهێنەرانە هەر لەسایەی ئەفسانە گەیشتوونەتە- جائزەی نۆبڵ.

ئەم چەند پێناسەیەی کە لەنێو پێناسەکانی - مێژوویی-و- زانستی و-هێماکاری-و- شیعردا هەڵمانبژارد ژمارەیەکی کەمی ئەو پێناسانەیە کە هەر لەو زانستانەوە ئەفسانەی پێ پێناسە کراوە، ئەگەر بێ و هەموو بابەتە پێناسەییەکان کۆکەینەوە ئەوا لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆی دەوێ، لێکۆڵینەوەیەک

سەر و بنی دیارنەبێ، ئەوا کە وەکو بینیمان- یەک زانست و ڕێباز زیاتر لە پێناسەیەکی هەیە، کە ئەفسانەی پێ پێناسە دەکات. ئەوەش لەبەر ئەوەی - میتۆلۆژیا- ئەمڕۆ بووە بەزانستێک بەزۆر شێوە و ڕێباز لێی دەکۆڵرێتەوە، هەر شێوە و ڕێبازەش دەستوور و ئامانجی خۆی هەیە، کە جیایە لەگەڵ ئەوەی تر، ئەوەش مانای ئەوەیە کە - ئەفسانە- پتر لە زانستێک لەخۆیدا کۆدەکاتەوە لەسەر قسەی (کۆلن ولسن): «پێویستە ئەوە بزانین کە ئەم جیهانە پڕە لە ملیۆنەها ڕاستی» (١٥٨، ص٣٤). هەر ئەو نووسەرەش دەڵێ «زانا مەزنەکان بۆ خۆیان بەتەمای ئەوە نین، بەهیچ شێوەیەک کە لەشتێکی کەم زیاتر لەو هەموو ڕاستییە بزانن کە پەیوەندیی بەو کەونەوە هەیە کەتێیدا دەژین» (١٥٨، ص٣٤) چونکە- تواناو- تەمەن-ی مرۆڤ بەشی ئەوە ناکات ئەو هەموو نهێنییە بزانێ بەقسەی (کلۆد لیڤی شتراوس) کە دەنووسێ: «من ناتوانم باوەڕ بەوە بێنم کە لەداهاتوودا ڕۆژێک دێت زانست تەواو بەدەست هێنرابێ» (١٥٧، ص٣٢) کە زانست نەتوانێ هیچ ڕۆژێک - تەواو- بێت، دیارە ئەو یاسایە - زانستی ئەفسانە-ش دەگرێتەوە، ئەگەر ئەوەش بزانین کە ئەفسانە شتێک نییە کۆتایی هاتبێ و دەقی گرتبێ: «ڕاستی ئەوەیە بڵێین: هەر سەردەمە و ئەفسانەی خۆی هەیە» (١٦٣، ص٢٦) کە ئەفسانە ئاوا زیندوو لەکاربێت و لە ڕۆژی سەرهەڵدانییەوە تا ئەمڕۆ لەهەر شوێنێک مرۆڤ بژی ئەویش بژی و لەسەر زاربێ، شتێکی ئاوا بڵاو وپڕنهێنی، پێناسە کردن و شیکردنەوەی کارێکی زەحمەتە چونکە لەسەر قسەی (یۆنگ)(*-١١أ): «هەموو ئەو هەوڵانەی کە دراوە بۆ شیکردنەوەی ئەفسانە، نەبووەتە هۆی ئەوەی کە لەئەفسانە بگەین؛ بەپێچەوانەوە بووەتە هۆی دوورکەوتنەوەی زیاتر لە جەوهەری-ئەفسانە-و سەرسامییەکەی پتر کردووین» (١٥١، ص١٣) ئەم سەرسامی و دامان و تێنەگەیشتنە لە نهێنییەکانی جیهانی ئەفسانە زۆر لە تایبەتکارانیش هێناوەتە سەر ئەو باوەڕە کە پێناسەکردنی ئەفسانە کارێکی ئاسان نییە! «بەدەست هێنانی پێناسەیەکی تەواوی ئەفسانە، کە هەموو مەبەستەکانی ئەو بگێڕێتەوە کارێکی ئاسان نییە!» (٦٦، ص٣).

١-٥-١- هەندێ پێناسەی تایبەت:

وەکو دەرکەوت هەرچی بمانەوێ پێناسەیەکی وا بۆ ئەفسانە بدۆزینەوە، کەهەموو لایەکی ئەفسانە بگرێتەوە و هەموو مەبەستەکان بداتە دەست لەسەر قسەی زانایان پتر لە جەوهەر و ناوەڕۆکی ئەفسانە بەدوور دەکەوینەوە، ئەمەش بەو مانایە نییە، کە واز لەپێناسە کردنی ئەم- ئەفسانە- بێ پێناسەیە بهێنین، چونکە ئەفسانە پاشماوەیەکی یەکجار کۆنی مرۆڤایەتییە و بەسەر زارەوەیە، لەژێر خاک و لەنێو ئەشکەوتەکاندا نییە! ئێمەش بەگوێرەی تێگەیشتنی خۆمان و لەپێناو مەبەستی خۆمان. چەند پێناسەیەک بۆ ئەفسانە دەنووسین و دەیخەینە بەردەستی تایبەتکار و خوێندەواران، بەو هیوایەی کە ئەگەر - پێناسە- کەی ئێمە، ئەفسانەیان پتر لێ نزیک نەکاتەوە، ئەوا نەبێتە هۆی ئەوەی کە دوورتری بخاتەوە .

ئەفسانە: ئینسکلۆپیدیایەکی کۆن و دەوڵەمەند و پڕ نهێنیی هەموو مرۆڤایەتییە، هەموو هۆز و نەتەوە و ئایینێکی کۆن و تازە هاوبەشن لە دروستکردن و دەوڵەمەند کردنیدا.

ئەفسانە: «ئەو چیرۆکەیە کە دانەرەکەی دیار نییە و لەنێوکۆمەڵانی خەڵکدا دەگێڕدرێتەوەو کەسایەتیی ئەفسانەیی بەهۆی ئامێر و کەرەستەی ئەفسانەیی لەکات و شوێنی ئەفسانەییدا کاری ئەفسانەیی تێدا دەکەن.)(٢٧ ، ل١٥).

١-٦-١- ئەفسانەی کوردی:

ئەفسانەی کوردی، بەگشت لایەنەکانییەوە مەیدانێکە کارێکی ئەوتۆی تێدانەکراوە، هێشتا زۆر پرسیار هەن بێ وەڵامن و زۆر گۆشە هەن نەک بۆ بێگانە و خەڵکی تر، هەتا بۆ کورد خۆیشی روون نییە! ئەفسانەی کوردی لەکەیەوە دەست پێدەکات؟ ئەفسانەی خواکانی کورد کامەیە؟ مێژووی ئەفسانەی کورد چۆنە؟ سەرچاوەکانی ئەفسانەی کوردی، بەهەردوو بەشییەوە ئەفسانەی خواکان و ئەفسانەی گشتی چین؟ ئەمانە و زۆر پرسیاری تر هێشتا لەنێو لێکۆڵینەوە کوردییەکان وەڵامێکمان دەس ناکەوێ، جا بۆ ئەوەی لەم لێکۆڵینەوەدا بیسەلمێنین کە - ئەفسانەی کوردی- مان هەیە، سەرەتا هەوڵی وەڵام دانەوەی ئەم پرسیارانە دەدەینەوە ئەگەر بەشێوەیەکی کورتیش بێ (جەمال نەبەز) لە نامیلکەی (سەرنجدانێک لە میتۆلۆژیای کورد) بەهێمایەکی کورت لەبارەی میتۆلۆژیای کورد، دەڵێ: «یەکێک لەو کەرەسە گرنگانە، بەڵگەنامە پیرۆزەکانی ئەو ئایینانەن کە لەکوردستاندا پەیدا بوون وەک ئایینی ئێزدی و ئەهلی حەق (واتە کاکەیی یان یارسان) و شەبەک و سارەیی شەمسیە و حەقەقە، هەروەها ئەو ئایینانەی کە لە کوردستاندا هەر لەکۆنەوە هەبوون و تا ئێستا هەر هەن وەک ئایینی مووسایی و ئایینی دیانەتی ئایینی ئیسلام» (١٧أ، ل٤).

دکتۆر جەمال نەبەز لەوەدا کە ئایینەکانی کوردستان بەسەرچاوەیەکی گرنگی میتۆلۆژیا دەزانێ، چاکی بۆ چووە، بەڵام، لەرووی مێژووییەوە دەبوایە زووتر باسی ئایینە کۆن و بەراییەکانی کردبا و دواجار هاتبایە سەر ئایینەکانی ئەم دواییە، چونکە ئەگەر بمانەوێ بەتەواوی چاوگە و مێژووی ئەفسانەی کوردی دەستنیشان بکەین. ئەوا پێویستیمان، بەچەند مێژووێکی تر هەیە، ئەویش مێژووی نەتەوەی کورد و مێژووی ئایینی کوردە ، لەپەنای ئەم دوو مێژووەوە دەتوانرێ زانستییانە مێژووی ئەفسانەی کوردییش دیاری بکەین.

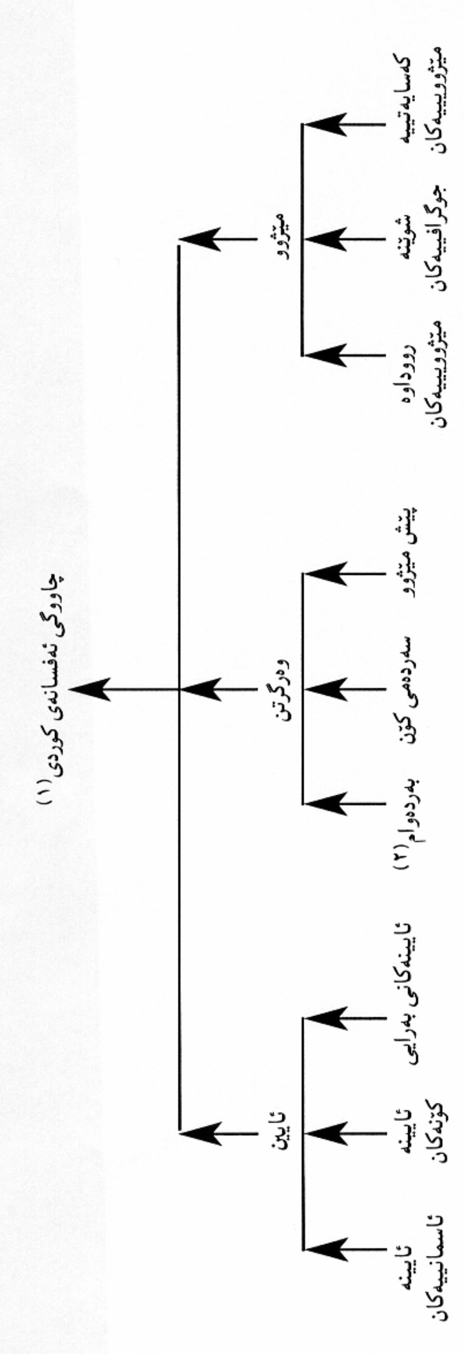

(١) ئەم جۆرە چاووگە هەر تەنیا تایبەت نییە بە ئەفسانەی کوردی، بۆ زۆربەی هەرە زۆری میللەتان هەر بەم شێوەیە.
(٢) مەبەست لە بەردەوام، بەردەوامی وەرگرتن و کارلێککردنی ئەفسانەی میللەتانە، کە لەم بەردەوامی وەرگرتنە میللەتان ئەفسانەی تازە و نوێش لێک وەردەگرن.

١-٦-١-١- مێژووی نەتەوەی کورد:

ئەگەر بمانەوێ مێژووی (نەتەوەی کورد) بزانین ئەوا سەرەتا دەبێ ئەوە بزانین کە ئەو جوگرافیایەی کە ئەمڕۆ پێی دەگوترێ (کوردستان) لەکەیەوە مرۆڤی تێدا دەژی؟ ژیانی ئەو مرۆڤی هەوەڵجارە چۆن بووە و چۆن گەشەی کردووە؟ بۆ وەڵامی ئەم پرسیارانە لە ئەشکەوتە ناودارەکان و پشکنینی شوێنەوارەکان و بەردە نووسراوەکانمان چاکتر دەس ناکەوێ.

١-٦-١-٢- لە بن عەرد و لەنێو ئەشکەوتان:

لەکوردستاندا ئەشکەوتێکی یەکجار زۆر هەیە، کە هەندێکیان خۆڕسکن و هەندێکیان دەسکرد، ئەو ئەشکەوتانە هەر لەزووەوە مرۆڤ پەنای بۆ بردووە تێیدا ژیاوە. لەپشکنینە زانستییەکان و دۆزینەوە رێککەوتەکان، زۆر نهێنیی ژیانی کۆن لەنێو ئەم ئەشکەوتانە دۆزراونەتەوە (ئەلیکساندەر ئەلفریدۆ ڤیچ) دەڵێ: «ئەشکەوتە بەناو بانگەکەی " شانەدەر" لە شاخەکانی کوردستان وەک ئارشیفێکی نایابی پاراستنی شوێنەواری شارستانی و مێژوویی و مرۆڤایەتییە بەدرێژایی "١٠٠٠٠٠ هەزار ساڵ"» (٢٠٦، ٨، ل٢٦) ئەوەی لە قسەی ئەم لێکۆڵەرەوەیە هەڵدەوێنجرێ، ئەوەیە کەبەدرێژایی (١٠٠٠٠٠ هەزار ساڵ) ئەشکەوتی "شانەدەر" نەک هەر تەنیا ئەرشیفێکی نایابی شاخەکانی کوردستان بووە، بەڵکە شوێنەواری شارستانییەتی مێژوویی مرۆڤایەتیش بووە، ئەوەش مانای وایە نەک هەر مرۆڤ بەر لەسەد هەزار ساڵ لەکوردستان ژیاوە، بەڵکە خاوەنی شارستانییەتیش بووە. هەر لەبارەی " شانەدەر"ەوە دەڵێن: «زاناکانی کۆنناسی لە ئەشکەوتی شانەدەر (لە پارێزگای هەولێر) کۆنترین پاشماوەی نیشتەجێ بوونیان دۆزیبیەوە لەباکووری ولات (کوردستان) کە بۆ نزیکەی ٦٠ یان ٥٠ هەزار ساڵ دەگەڕێتەوە» (١٤٥، ص٢٣) هەر چەندە ئەمجارە ژمارەی ساڵ لەکەمی دەدات و لە سەد هەزارەوە دەبێتە پەنجا هەزار، بەڵام، دیسان بەڵگە و نیشانەی دووپات بوونەوەی بەردەوامیی ژیانە لەم ئەشکەوتەی کوردستان. ئەگەر لەم دووبەڵگەی پێشوو ژمارەی ساڵەکان باس دەکراو وەک نیشانەی نیشتەجێ بوون و بەردەوامیی ژیانی مرۆڤ خرایە بەرچاو، ئەوا ئەم جارە ژمارەی ساڵ و ناوی-جۆری مرۆڤ-ەکەش باس دەکرێ: «لەم وەختانە مرۆڤی -نیاندرتال- بەدەرکەوت، ئەوەی لە ئەشکەوتەکانی ناوچە شاخاوییەکان دەژیا(...) ئەوەی (٦٠ هەزار ساڵ) لەوە پێش پاشماوە و کەرەستەی ڕاو و کاری سەرەتایی لە ئەشکەوتەکانی کوردستان بەجێ ماوە» (١١٥، ص١٠٢) ئەمجارە دەگوێزینەوە بۆ خوارووی کوردستان و بەتایبەت ناوچەی لوڕستان بابزانین پشکنینی کۆنناسەکان چی دەڵێ «لێکۆڵینەوە کۆنناسییە ئەشکەوتناسەکان ئەوە دەسەلمێنن کە ئەشکەوتەکانی کونجی (Kongi)و قومری و گری ئارجنە و دوشە و ئەوانیتر نزیکەی چل هەزار ساڵ لەوەپێش مرۆڤیان تێدا ژیاوە» (٩٣، ص٤) کە ئەم مێژووانەی تائێستا باسی ژیانی نێو ئەشکەوتیان دەکرد، لەمەودوا کۆنناسان باسی هاتنە دەر لەئەشکەوتەوە و گۆڕانی ژیانمان بۆدەکەن: «(زاوی جمی)(*-١١) کە بەقسەی شوێنەوارناسان کۆنترین دێیە لەجیهاندا و دوازدە هەزار ساڵ لەمەوبەر مرۆڤ تێیدا فێری دروستکردنی خانوو بووە» (٢١، ل٤٥) ئەم ڕایە هەر تەنیا ئەوەنییە مرۆڤ لە ئەشکەوت دێنێتە دەرەوە و باسی فێربوونی خانوو دروستکردنی دەکات، بەڵکە بەڵگەی ئەوەمان دەداتێ کە ئەم دێیە

کۆنترین دێیە نەک هەر لە کوردستان، بەڵکە لە جیهانیشدا، ئەگەر -زەڤیا چەمێ- کۆنترین گوندی جیهان بێ، دەبێ، خانوو دروستکردنەکەشی یەکەمین و کۆنترین خانوو دروستکردن بێ، هەر ئەم کۆنترین گوند و کۆنترین خانووە بەرەو سەرەتاکانی کشتوکاڵی و چاندنی گەنم و کۆنترین گوندی کشتوکاڵیمان دەبات: «سەرەتاکانی کشتیاری ئەگەڕێتەوە بۆ چاندنی گەنم و کۆنترین گوندی کشتوکاڵی لە (٩٠٠٠) هەزار تا (١٢٠٠٠) هەزار ساڵ لەمەوبەر کە دۆزراوەتەوە، لەگوندی چەرموو کەریم شارەی سەر بە چەمچەماڵ» (٣٢ أ، ل٦) دیارە ژیانی گوندو کشتوکاڵی وادەکات کە مرۆڤ پێویستی بەزۆر کەرەستە و پێویستیی تر ببێ بابزانین ئەمجارە لە دەوروبەری شاری کرماشان کۆنناسان چێ دەدۆزنەوە؟ ڕۆژنامەی (کیهان)ی ڕۆژی ٢٨ مردادی ١٣٥٣ دەنووسێ: «کۆنناسان سەردەمێکی دیاریکراویان بۆ گۆزەگەری دیاری کردبوو، سێ ساڵ لەوەپێش لە گەنج دەرەی کرماشان شارستانییەتی گۆزەگەری هی دە هەزار ساڵ دۆزراوە» (٨٢، ص٨٥) ئەگەر گۆزەگەرییەکەی گەنج دەرەی دەوروبەری کرماشان بەیەکەم پیشەی دەستی دابنێین کە لەکارگەوە دروستکرابێ، بەر لە دە هەزار ساڵ، ئەوا هەر لەم دەوروبەرە لە شوێنێکی تری کوردستان مرۆڤ بەشێوەیەکی تر پەرە بەژیانی دەدات، ئەو سەردەمەی پێی دەگوترێ -چەرخی بەردینی نوێ- لەم چەرخەدا ژیانی مرۆڤ گۆڕانێکی بنەڕەتیی بەخۆیەوە بینی، ئەویش ئەوە بوو پەنای بۆ ئەوە برد کە خۆراکی خۆی بەدەستی خۆی بەرهەم بێنێ و ژیانی خۆی بەهۆی کشتوکاڵ و ماڵی کردنی گیانلەبەران دابین بکات، ئەوەش وەک کوودەتایەکی ئابوورییە: «کە بۆ یەکەم جار لە ژیانی مرۆڤ لە پارچەیەکی ڕۆژهەڵات ڕوودەدا، ئەویش لە باکووری عیراق (کوردستان) و سەرەتای هەزارەی دەیەم یان نۆیەمی پێش زایین» (٢١١، ل٥٧٢) بۆئەوەی بیسەلمێنین کە هەر لە زووەوە ژیان بەنێو خاکی ئەوڕۆی کوردستاندا پەرت بووە، ئەم جارە دەچینە دەوروبەری شاری دهۆک و دەچینە گوندی "نەمرکێ" بۆ ئەوەی بزانین هەر لەو دەوروبەرە، واتە دە هەزار ساڵ لەوەپێش ژیان لەوێ چۆن بووە؟ زانای ئەرکیۆلۆجیی پۆڵەندی (ستیڤان کۆزۆڤسکی) و دەستەکەی ساڵی ١٩٨٥ لە ئەنجامی پشکنین دەگەنە ئەوەی بڵێن: «ئاکنجیبوونا مرۆڤارە (مرۆڤی دەسپێکێ) ئەم گوندە ڤەد گەڕێتە بەری (١٠) هەزار سالا» (٢٠٦، ل٢٩١) هەر ئەم زانایە دەڵێ: «لەسەردەمی پەیدا بوونی چاندن و کشتوکاڵ ژمارەی مرۆڤی ئەم گوندە پتر لە (٥٠) کەس بووە، ڕووبەری هەر خانووێکی ئەو گوندەی گەیشتووتە (٣٥- ٤٥) مەتر چوار گۆشە»، هەروەها دەڵێ: «لەژێر یەک خانوو ئێسک و پروسکی ٢٣ کەسان دۆزراوەتەوە، لەوەش گرنگتر هەر لەم گوندە چەند پەیکەرێکی جۆراو جۆر دۆزراوەتەوە، ئەگەر دروستکردنی پەیکەرەکان نیشانەی پێگەشتنی هونەر بێ، ئەوا مانای پەیکەرەکان، مانایەکی ئایینی و ئەفسانەییە. ژیان لە کوردستان هەر بەردەوامە و بەردەوامیش لەگۆڕانە»، هەر لەساڵی ١٩٨٥ لەناوچەی هەکاری دەستەیەکی کۆنناسی- ئەڵمانی، ئەمریکی، تورکی - لەباکووری کوردستان-تورکیا: «گوندێکیان لەژێر زەوی دۆزییەوە کە تەمەنی ٩٠٠٠ هەزار ساڵ بوو، خانووی بەردینی دەورەدراوی بە دیواریان دۆزییەوە کە بەرزییەکەی مەترێک بوو» (١٦٠، ص١٢) هەر ئەم دەستەکۆنناسەیە دەڵێن: پشکنین ئەوە دەسەلمێنێ کە خەڵکی ئەم گوندە ژیانێکی کۆمەڵایەتیی پێشکەوتوویان هەبووە، ژیانیان لەسەر کشتوکاڵ و بەخێو کردنی مەڕو ماڵات و بەکارهێنانی کەرەستەی لە مس دروستکراو بووە، ئەوەی ئەم گوندە لەگوندەکانی تر جیادەکاتەوە،

بەکارهێنانی بەردە بۆ خانوو، ژیانی کۆمەڵایەتیی پێشکەوتوو بەکار هێنانی کەرەستەی مسینەیە، ئەوەش بۆ خۆی نیشانەی پێشکەوتنی پیشەسازییە.

هەر لە کوردستان و لە شوێنێکی تر، واتە لە گوندی (چەرموو) کە دەکەوێتە سەرووی شاری چەمچەماڵ ئەو گوندە واتە «چەرموو ئەوەی سەلماند کە جێگا نیشتەجێ بوونی- مرۆڤ- بووە، لە هەزارەی حەوتەم یان سەرەتای هەزارەی شەشەمی پێش زایین، لەگەڵ بەڵگەی ماڵێ کردنی دانەوێڵەو گیانلەبەران لەقۆناغی یەکەم» (١٢٥، ص١١٩- ١٢٠) هەر لە نێوان هەزارەی حەوتەم و شەشەم، یا ڕاستتر ساڵی ٦٧٥٠ ی پێش زایین لەسەر قسەی (برید وود): «نیشانەی یەکەمین خانوو، بە بەراورد لەگەڵ- تەپەی گۆران- (*-١٢) لەلای ڕۆژهەڵاتی زاگرۆس دەدۆزرێتەوە» (١٢٥، ص١٨١) ئەم بەردەوامیی ژیانە بەپانی و درێژیی کوردستان- دا پەرت بووە و هەموویان یەکتر تەواو دەکەن، کە تا ئێستا هەر باسی گوند و ژیانی سادەی مرۆڤ کراوە، لەگەڵ هاتنە پێشی ڕۆژگار نیشانەی زۆرتری پێشکەوتنی ژیان بەدەر دەکەوێ، هەر لەبارەی (دەریاچەی وان) باسی ژیانی (٧٥٠٠ ساڵ پێش زایین) دەکرێ: «لە ساڵی ٥٤٠٠ ی پێش زایین لەناوچەی وان ژیانی شار سەر هەڵدەدا» (١١٥، ص١١١- ١١٢) هەر لەم ناوچەیە پاشماوەی خەتی بسماری لەسەر دیواری دۆزراوەتەوە کە هی ٢٨٠٠ ساڵ پێش زایینە، هەر لەم ناوچەیەش کۆنترین ئیمپراتۆریەتی ناسراو، کە ئیمپراتۆریەتی هیتی-یەکانە لەساڵی ١٦٥٠ی پێش زایین سەرهەڵدەدا، ئەگەر لەوانەوە بەرەو ڕۆژهەڵات بچین و گوێ لە (پرۆفیسۆر هرتسفلدو سر ئانورکیت) بگرین لە کتێبی لیکۆڵینەوەی هونەری ئێران دەنووسێ: «لەلای ڕۆژهەڵاتی دوو ڕووباران - واتە ئێران- لە کۆتایی چەرخی بەردین واتە نزیکەی کۆتایی هەزارەی پێنجەمی پێش زایین، خاوەنی شارستانیەتێکی زۆر پێشکەوتووبووە کە گومانی تێدا نییە» (٧٨، ص٣١٩) ئەگەر سەرنج بدەین ئەو پێشکەوتنە گومان هەڵنەگرە لەکوردستان بووە، ڕۆژهەڵاتی دوو ڕووباران گومانی تێدانییە، ئەگەر لەپێش زایین بەئێران ناو برابێ، ئەوا ئەمڕۆ پشت بەمێژوو بەکوردستان دەژمێردرێ..

کە بەر لە سەد هەزار ساڵ کوردستان بەهۆی ئەشکەوتی شانەدەرەوە شوێنی ژیانی مرۆڤ بووبێ و جێگای شارستانیەتی مێژوویی مرۆڤایەتی و لەوێش بەدواوە ژیان لەهەموو ئەشکەوت و ناوچەکانی کوردستان گەرم و بەردەوام بووبێ و مرۆڤی ئەم وڵاتە لە ئەشکەوتەوە هاتبێە نێو گوندو شار و دواجار ئیمپراتۆریەتی دروستکردبێ، ئەگەر لەبەرهەم خواردنەوە، بووبێتە ڕاوچی و جووتیار، ئەگەر لە بەرد و دار ڕاوەشاندنەوە بووبێتە هونەرمەند و پیشەکار و گۆزە و مس و زێڕی لەکار هێنابێ، ئەگەر لەبێ - زمان-ییەوە بووبێتە خاوەن زمان و خەت و نووسین، ئەگەر ئەم وڵاتە- کوردستان- بەڵکە لەسەر قسەی هەمو کۆنناس و مێژووناس و کۆمەڵناس و ئایین ناسان- لانکی مرۆڤایەتی- بێ، ئەگەر کوردستان کۆگای ئایینەکان- بێ! ئەی چۆن جێگای سەرهەڵدانی یەکەمین ئەفسانەش نییە!؟ بەتایبەت کە ئەم ڕێڕەوەی ژیان و سەرهەڵدانی شارستانییەت لەم ناوچەیەوە بێت، ئەم ناوچەیە زەمینەیەکی ئامادە و بەپیتی سەرهەڵدانی ئەفسانە بێ، کە ئەفسانە بۆ خۆی بەرهەمی ئەو سەردەمانە بێ، کە مرۆڤ تازە چاو و مێشکی دەکرێتەوە؟

١-٦-١-٣- ئەفسانەی سۆمەرییەکان:

پاش ئەوەی شوێن پێی هەوەڵین مرۆڤ و کۆنترین ژیانمان لە کوردستان دیاری کرد و لە تەمەنی سەد هەزار ساڵەوە هێنامان بۆ دەوروبەری پێنج هەزار ساڵی پێش زایین، ئەوەمان سەلماند کەلەو ڕۆژگارەوە- بگرە زۆر زووتریش - مرۆڤ لەو ئەشکەوتی - شانەدەر -ەو شوێنەکانی تری کوردستان ژیاوەو بەردەوام هەوڵی داوە ڕۆژ بەڕۆژ ژیانی خۆی خۆشتر بکات و لە ئەشکەوتەوە گەیاندمانە -ئیمپراتۆرییەت- ئێستا وەختی ئەوە هاتووە باسی نەتەوەیەک بکەین کە خاوەنی کۆنترین و گرنگترین شارستانییەتن، نەک هەر لەنێوان دوو ئاوان و ڕۆژ هەڵات بەتایبەتی، بەڵکە لەسەر ئاستی هەموو جیهان ئەو نەتەوەیەش گوتمان (سۆمەرییەکان)ن. لەسەر قسەی (مەسعوود سەعید یاسین) کە دەنووسێ: «کۆنترین نەتەوەیەک کە لە خاکی دوو ئاوان نیشتەجێ بووبێ و پتر لە پێنج هەزار ساڵ واتە (٣٥٠٠پ. ز) ئەوە ئەو نەتەوەیە سۆمەرییەکانن» (٢١٣، ل١٤٩) کە ئێمە پێشتر لە باس - لە بن عەرد و لەنێو ئەشکەوتان - بەردەوامی ژیان و بوونی مرۆڤمان لە کوردستان گەیاندە پێنج هەزار ساڵ و دووهەزارو هەشت سەد ساڵ پێش زایین، ئەوا لە باسی سۆمەرییەکان لە مێژووی دیاریکراوی ٣٥٠٠ ساڵ پێش زایینەوە دەست پێدەکەین، ئەوە بۆ خۆی پێکەوە گرێدانی ژیانە لەم ناوچەیە، پێکەوە گرێدانەکەش بەئەڵقەی دیاری سۆمەرییەکانە، ئەو سۆمەرییانەی لەسەر قسەی (تاها باقر): «سۆمەرییەکان ئەوانەی هیچ لەبارەی لانکە و بنەچەیان نازانرێ، جگە لە مەزەندە و تەخمین» (١٣٣، ص٢٦).کە «تاها باقر» هیچ لەبارەی ڕەگەز و بنەچەی (سۆمەری!)یەکان نازانێ!! ئەوا - فریێزەر - ئەویش باسی بنەچەیان ناکات، بەڵام، نیشتەجێ بوونیان لەناوچەکە بۆ- بەرەبەیانی مێژوو - دەگەڕێنێتەوە. دەنووسێ: «پەرستنی- تەمووز- یەکەمجار لەنێو سۆمەرییەکان دەستی پێکرد، ئەوانەی لە بەرەبەیانی مێژووەوە نیشتەجێی دەوروبەری سەرووی کەنداوی فارسن» (١٢٦، ص٤٢) بەرەبەیانی مێژوو زۆر لەو ڕۆژگارە لەپێشترە کە تا ئێستا ئێمە بەژمارە و بۆنە هێناومانەتەوە، ئەوەش ئەگەر شتێک بسەلمێنێ، ئەوە دەسەلمێنێ کەئەو سۆمەرییانەی کە (تاها باقر) هیچیان لە بارەوە نازانێ، ئەو - ڕەگەز نەزانراوانە!! - زۆر لەمێژە لەم وڵاتە نیشتەجێن، هەر ئەوانەش لەسەر قسەی (دکتۆر کەمال فوئاد) «لە کۆتایی هەزارەی سێیەم کە ناوچەکە داگیرکرا - واتە ناوچەی نێوان دەریاچیەی وان و چیای ئەرارات- لەلایەن سۆمەرییەکان و ئەکەدییەکانەوە (نارام سین ٢٢٧٠-٢٢٣٣پ.ز» (١٦٠، ص١٢) هەرچەندە لێرەش هیچ باسی رەگەز و بنەچەی سۆمەرییەکان ناکرێ! بەڵام، ناوی - ئەکەدی- یەکان لەگەڵ ناوی سۆمەرییەکان دێ وەک هاوبەشێک و ساڵی داگیرکردنەکەش دیاری دەکرێ. ئەگەرچی (ستۆن لوید) ئەویش لەباسی سۆمەرییەکان، هیچ لەبارەی ڕەگەز و بنەچەیانەوە ناڵێ، بەڵام، گومان لەسەر هەندێ بۆچوون دەڕەوێنێتەوە کە هەندێ نووسەر دەریان بڕیوە، دەنووسێ: «لەنێوان دوو ئاوان هەموو پێشکەوتنە کلتورییەکان کە قسەیان لەبارەوە دەکەین، پابەندی زوو پێگەیشتنی سۆمەرییەکانە، کە ڕەگەزەکەیان نەهیندۆ ئەوروپی بووەو نەسامی» (٧٨، ص٣٢٢). ئەگەر چی (ستۆن لوید) ڕەگەزە ڕاستەقینەی سۆمەرییەکان دیاری ناکات، بەڵام بەئاشکرا دەڵێ: «رەگەزیان نەهیندۆ ئەوروپییە و نەسامی» جارێکی تر (ستۆن لوید) باسی ڕەگەزی سۆمەرییەکان

ناکات، بەڵام، دووبارە هاوبەشی ژیان و کۆنی نیشتەجێ بوونیان، دووپات دەکاتەوە دەنووسێ: «سۆمەری و ئەکەدییەکان زۆر لەمێژە کە دیار نییە لەکەیەوە لە وڵاتێک نیشتەجێن کەپاشتر ناوی لێنرا کلدە» (٧١، ص٣٩-٤٠) هەرچەندە تائێستا وەکو هاوبەش ناوی «سۆمەرو ئەکەد» دەهات ، کەچی ئەمجارە هەردووکیان بەیەک میللەت ناو دەبەن: «ئەو بۆچوونە گرنگە کە ئەکەدی و سۆمەرییەکان یەک میللەت بوون ئەکەدییەکان بەبۆنەی شارێکی سۆمەرییەکانەوە ئەم ناوەیان لێنرا» (٧١، ص٤٠) کە تا ئێستا بۆمان دەرکەوت سۆمەرییەکان لەمێژە لەو ناوچەیە نیشتەجێن و لەگەڵ ئەکەدییەکان یەک میللەتن و رەگەزیشیان لەگەڵ هیندو ئەوروپی و سامییەکان جیایە، ئەوا لەمەودوا هەندێ لە نووسەران، شوێنی هەوەڵی هاتنی سۆمەرییەکانمان بۆ دیاری دەکەن، بەو شوێن دیاری کردنەش بەرەبەرە لە ڕەگەز و بنەچەشیان نزیک دەبینەوە. لێکۆڵەرەوەی ئێرانی (مهردادبهار) دەنووسێ: «لە ڕاستیدا سۆمەرییەکان خەڵکی بەرزاییەکانی ئێرانن و لەوێوە بەڕێگای خوزستان هاتوونەتە وڵاتی دوو ئاوان» (٢١٢، ژ٦) هەر ئەم هاتنەی سۆمەرییەکان لە ئێرانەوە بۆ خوارووی - عیراق-ی ئەمڕۆ- لێکۆڵەرەوەیەکی تریش لە لێکۆڵەرەوە ئێرانییەکان پشتگیری دەکات و دەنووسێ: «-سۆمەرییەکان- لە خاکی پێشینەی خۆیان کەدەکاتە بەرزاییەکانی ئێران لەوێوە هاتوونەتە نێوان دووئاوان» (٧٨ ، ص٣٢٢) دیارە نابێ جوگرافیای ئێرانی ئەو سەردەمە تەواو بەجوگرافیای ئەوڕۆی ئێران بزانین، چونکە ئێرانی ئەو سەردەمە لە ڕۆژئاواوە تا سووریا دەڕۆیشت و لە ڕۆژهەڵاتەوە تا ئەفغانستان، کەواتە کوردستانی ئەودەم بەشێک بووە لەو سەر زەمینەی کە لەو سەردەمە بەئێران ناوبراوە، هەرلەم بارەوە (دکتۆر فەوزی ڕەشید) لە وەڵامی ئەوانەی کە دەڵێن: نازانن سۆمەرییەکان لەکوێوە هاتوون، دەنووسێ: «بەڵام، ئێمە لەسەر ئەو باوەڕەین کە (سۆمەرییەکان) خەڵکی بەشی باکووری عیراقن و لەو بەشەوە بەشێوەی کۆچی کۆمەڵ کۆمەڵ هاتنە بەشی باشووری، ئەوەش بەهۆی زۆر بوونی دانیشتوان لە باکووری لە کاتی شارستانییەتی سامەرا و حەلەف» (١٥٣أ، ص٢٦) ئەوەتا ئەو لێکۆڵەرەوەیە لەسەر ئەو باوەڕەیە کە لە باکووری عیراق- کوردستان-ەوە هاتوونەتە خوارەوە. جا با بزانین لێکۆڵەرەوەی کورد (مەسعوود سەعید یاسین)(*-١٣) لەبارەی سۆمەرییەکان و کوردستانی ئەودەم چی دەڵێ: «چونکە کوردستان لانکەی مرۆڤایەتییە (...) سۆمەرییەکانیش لەوێوە بەسەر ڕێگای ئاوی (دجلە)و بەسواری (کەڵەک) (بەرەو خواروو) کۆچیان کرد» (٢١٣، ص١٥٦) هەر چەندە ئەم لێکۆڵەرەوەیە لەم نووسینەی سەرەوە تەنیا ناوی کوردستان و کۆچی سۆمەرییەکانی هێناوە، بەڵام لە بەردەوامیی لێکۆڵینەوەکەیدا دەگاتە ئەوەی کە زۆر بەڕوونتر بدوێ و ڕای خۆی زانستییانە دەربڕێ، لەو لێکۆڵینەوەی کە لەژێر ناوێکی سەرنج ڕاکێشدایە، کە نووسیویەتی: «سۆمەرییەکان: ئەرێ ئەگەر کورد نەبن، چ کەسن؟» لێکۆڵەرەوە بۆ وەڵام دانەوەی پرسیارەکەی خۆی و سەلماندنی کوردبوونی سۆمەرییەکان زۆر بەڵگەی فەرهەنگی و زمانەوانی هێناوەتەوە لەو بەڵگە هێنانەوەیەدا هاوڕیشەیی و وێکچوونێکی زۆر دەبیندرێ، هەر ئەو لێکۆڵەرەوەیە دەڵێ:- «ئەوانەی نەیانزانیوە سۆمەرییەکان لە چ ڕەگەزێکن، لەبەر ئەوەیە کە زمانی کوردییان نەزانیوە، دەنا ئەگەر زمانی کوردییان زانیبا و لەگەڵ زمانی سۆمەری بەراوردیان بکردبا دەگەیشتنە قەناعەت، کە سۆمەرییەکان لە چ

ڕەگەزێکن» !! هەر ئەو لێکۆڵەرەوەیە دەنووسێ: «کوردەکان لەمێژە نیشتەجێی ناوچەی خوارووی – ئەنادۆڵ–و سەرووی دجلەن، بەهەردوو بەرییەوە، پتر لەشەش هەزار ساڵە، (...) دەتوانین بەدڵنیاییەوە بڵێین ئەوان باپیرانی سۆمەرییەکانن، ئەوانەی لە سەرەتای هەزارەی چوارەم کۆچیان کرد بەرەو خوارووی عیراق» (٢١٣، ص١٥٨) ئەوەی لەم ڕایەی لێکۆڵەرەوەدایە زۆر گرنگە، ئەوەیە کە ئەو – کورد– ەکان بەباپیرانی سۆمەرییەکان دەزانێ، نەک بەپێچەوانەوە. ئەو ڕایەش نابێ زۆر بەگومانەوە وەربگیرێ، کە مرۆڤ لەکۆنەوە لەکوردستانی ئەمڕۆ ژیابێ و بەقسەی مێژوونووسان (کوردستان لانکەی مرۆڤایەتی)بێ و ئەو مرۆڤانە بەردەوام، واتە بەبێ بچڕانەوە لەم وڵاتە ژیابن؛ چییان بەسەر هات؟ لەکاتێکدا یەکسەر و پەیوەندیدار بەو مێژووە درێژە باسی– سۆمەر – ییەکان دەکەوێتە سەر شانۆی ژیان و مێژوو.

کە بە وردبوونەوە لە مێژوو و لێکۆڵینەوەکان، بگەینە ئەوە کە بڵێین: سۆمەرییەکان هێندەی لەکوردەوە نزیکن، لەهیچ نەتەوەیەکی تر نزیک نین، بەڵام، هێشتا پێویستمان بە لێکۆڵینەوەی زۆرتر هەیە تابڵێین: سۆمەرییەکان بەتەواوی کوردن. بەڵام، ئەوە هەیە، دەتوانین بڵێین، ئەگەر (کورد) بەرهەمی بەردەوامی ئەو ژیانە دوورو درێژەی مرۆڤی ئەو لانکە مرۆڤایەتییە بێ، ئەوا –سۆمەرییەکان– ئەڵقەیەکی زیندوون، لە پێگەیشتنی ئەم بەرهەمە، ئەوا دەتوانین ئەوەش بڵێین: «ئەو دۆزینەوە زۆرەی عیراق و ئێران هەر ساڵە لەزانیارییەکانی ئێمە زیاد دەکات و دەشێ دڵنیامان بکات، هاوکاریی گرانبەهای سۆمەرییەکان بۆ پێشکەوتنی ژیان و شارستانییەت، یەکێ لەپێشکەوتنە مەزنەکانی هەموو مرۆڤایەتییە» (٨٧، ص هفت) ئەو پێشکەوتنە شارستانییەتەی هەموو مرۆڤایەتی، ئێستا ئێمەی – کورد– لە هەر نەتەوەیەک زیاتر مافمان بەسەرییەوەیە و میراتگری ئاسایی و یاسایی ئەو شارستانییەتەین. کە لەسەر قسەی (سمۆئیل نووح کریم): «ئەفسانەی سۆمەرییەکان کۆنترین نموونەی وێژەیی دۆزراوە بێ تا ئێستا» (١٣١أ، ص١٢) ئەم کۆنترین ئەفسانەیەش دیسان بەشێکە لەو میراتەی کە لە سۆمەرییەکانەوە بەر ئێمە دەکەوێ ئێستا ڕێگە بۆ ئەوە خۆش بوو کە بڵێین: ئەفسانەی سۆمەرییەکان بەشێک لە ئەفسانەی ئەمڕۆی کورد پێکدەهێنن، هەر چەندە وەکو لەدواتر لەم لێکۆلینەوەیە باسی دەکەین، ئەفسانەی کورد زۆر لە سەردەمی سۆمەرییەکان کۆنترە، کۆنیی ئەفسانەی کوردی، لەگەڵ کۆنیی ژیانی مرۆڤی کوردە بەمرۆڤ و خاکەوە، ماوەتەوە سەر ئەوە کە بڵێین: مێژووی ئەفسانەی سۆمەرییەکان، بەشێکی گرنگ لە مێژووی ئەفسانەی کورد پێکدەهێنێ(*–١٤) هەروەها دەقی ئەفسانەی سۆمەریش بەشێکە لە دەقەکانی ئەفسانەی کوردی.

١–٦–١–٤– مێژووی ئارییەکان:

بەر لەوەی باسی ڕەگەز و کۆچی ئارییەکان بکەین، وا پێویست دەکات شتێک لەبارەی ناوی –ئاری– یەوە بزانین و بزانین– ئاری – لە چییەوە هاتووە و بەکێ دەگوترێت ئاری! لێکۆڵەرەوەی ئێرانی دکتور (بەهرام فرەوەشی) دەنووسێ: «وشەیەک کەوا پێویست دەکات کە زۆرتر روون بکرێتەوە، وشەی "ئێران"ە. ئێران لە زمانی ئاوێستایی بەشێوەی "ئێریە" airyaو لە فارسیی کۆن "ئەریە" ariya و لەسانسکریتی "ئارییە" هاتووە، لە ئاوێستا هەم ناوی میللەتی ئێرانە و هەم بەمانای شەریف و نەجیب

زادە و ڕەسەنە» (٤٢، ص١١) ئەگەر سەرنج بدەین ئەم ناوە لە ئاوێستا و (فارسیی کۆن؟)و سانسکریتی–دا هاتووە و هەریەکە بەکەمێک گۆڕانەوە بەکاریان هێناوە، بەڵام ، لە ئاوێستا وەک ناوی تایبەت بۆ میللەتی ئێران بەکاردێ و وەک ماناش مانایەکی لێوەشاوە و مەزن دەدات بەناولێنراوەکە، لە کتێبی (ویدا) هەر ئەم ناوە، واتە – ئاری – بەکەمێک گۆڕانەوە ماناکەشی بۆ شتێکی تر بەکاردێ، بەڵام دیسان لەهەر دووباراندا هێندە لە بنەچەکەی خۆی دوور ناکەوێتەوە تا سەر بەلایەکی دیدا بکات. دکتۆر «محەمەد جەواد مەشکوور» لێکۆڵەرەوەی ئێرانی دەنووسێ: «لە کتێبی ویدا هاتووە کە –ئاریا– لەو سەردەمە لەسەر زەمینێک دەژیان بەناوی– ئاریەوەرتە– لەوە پێدەچێ ئەوە هەر ئەوە بێ کە بەشێوەی– ئێریانەوە ئجە– لە کتێبی ئاوێستا هاتووە» (٩٢، ص٦) وەکو خوێندمانەوە وشەی– ئاری– بەکەمێک گۆڕانەوە، هەم وەک ناوی–میللەت– بەتایبەت بۆ میللەتی ئێران و هەم وەک ناوی وڵات، دیسان هەر بۆ وڵاتی (ئێران) بەکار هاتووە ئەوەش شتێکی ئاساییە، کە زۆر جار لە کۆن و لە ئێستاش میللەت و خاک یەک ناویان بەسەردا بڕاوە بەڵام، ئەم وشەیە وەک وشەیەکی گرنگ پەرە دەسێنێ و مانای زۆرتر بۆ خۆی پەیدا دەکات، هەر دکتۆر (محەمەد جەواد مەشکوور) دەڵێ «ئاریەوەرتە واتە لەوەڕگای شوانکارانی ئاریانی چونکە ئارییەکان لەو سەردەمە بەشوانکارەیی دەژیان و مەڕو گایان بەخێو دەکرد» ئەم جارەش– ئاریەوەرتە– هەر بۆ ناوی زەوی و خاک بەکاردێ، بەڵام، زەوی لەوەڕگا و پاوان، وەکو دەرکەوت ناوی – ئاری– زۆرتر بۆ میللەتی ئێران و خاک لەوەڕگای ئێرانییەکان بەکار هاتووە، لێکۆڵەرەوە (برستید) لە کتێبی (سەردەمە کۆنەکان) دەنووسێ: «بەکارهێنانی وشەی – ئاریا– بۆ لقەکانی هێندۆ ئەوروپی کارێکی دروست نییە! پێویستە ئەم وشەیە، کە لە وشەی ئێران و ئێرانی جودابووەتەوە، بەتەنیا بۆ خەڵکی وڵاتی ئێران بەکار ببرێ» (٨٦، ص١٣) جارێکی تریش پێویست دەکات ئەوە دووبارە بکەمەوە، کە مەبەست لە – ئێران– جوگرافیای ئێرانی ئەمڕۆ نییە و ئێرانی–ش هەر تەنیا فارسەکانی ئەمڕۆ ناگرێتەوە. ئەم وشەی– ئاری– یەی ئێران هەر تەنیا– فارسەکان– ناگرێتەوە و میللەتی تریش هەن ئەمڕۆ ئەو ناوەیان بەسەردا دەبڕێ، بەڵام، (برستید) بەپێویستی دەزانێ، کە هیندۆ ئەوروپییەکان، بەم ناوە، واتە –ئاری– ناو نەبرێن. ئەوەش مانای ئەوەیە کە (برستید) ئەوان بەئاری نازانێ، (جان هینلز) بەشێوەیەکی دی بۆمەسەلەکە دەچێ، دەنووسێ: «لە رابرِدووی یەکجار دوور میللەتانێک کە ئێستا لە ئەوروپا و ئێران و هیند دەژین، هەموویان پەیوەندییان بە کۆمەڵەیەکەوە هەبووە کە ئەمڕۆ پێیان دەڵێن هێندۆ ئەوروپی» (٥٢، ص١٠) وەکو دەبینین (جان هینلز) بۆ ڕابردووی ئەم میللەتانەی کە ئەمڕۆ هێندۆ ئەوروپییان پێ دەڵێن: ناوی –ئاری– بەکار ناهێنێ، دەتوانین ئەوە وا بخوێنینەوە، کە ئەو سەردەمە، واتە سەردەمی پێش پەرت بوون و کۆچ کردنی ئەوانەی – ئەمڕۆ لە ئەوروپا و هیندو ئێران دەژین، ناوی–ئاری– بەم شێوەیە پەیدا نەبووە و بەکارنەهاتووە، یان ڕاستتر بەهیندی و ئەوروپییەکان نەگوتراوە ئاری، ئەوەش پشتگیرییەکە بۆ (برستید) کە ڕای وایە ناوی– ئاری– نابێ بۆ لقەکانی هیندۆ ئەوروپی بەکار بێ، لە بەکارهێنانی ویدا و ئاوێستا و سانسکریتیش هەر ئەوە دێتە دەست کە وشەی–ئاری– بەشێوە جیاجیاکانی بۆ– میللەتی ئێران و خاکی ئێران بەکار هاتوو،

– دیسـان– ئێـرانی ئەوسـەردەم. لەبارەی شـوێن و سـەردەمی کـۆچ و چەند جـارەی کـۆچ کـردنی هیندۆ ئەوروپییـەکان ڕاو بۆچوون زۆرەو، ئەگەر هەبن زۆرتر ڕایەکە بەلایەکدا بشکێننەوە، ئەوا ڕای تریش هەیە و دەتوانین بڵێین: کێشەکە هێشتا لێکۆڵینەوەی زۆرتر هەڵدەگرێ(*–١٥) ئەوەی هەمـوو لایەک لەسەری کۆکن، ئەوەیە، کە میللەتێک، یان چەند هۆزێک هەن لە وڵاتێکەوە بەرەو هیندو ئێران و ئەوروپا کۆچیان کردووە و کۆچەکەشیـان وا پێدەچێ بەیەکجار نەبووبێ و سەردەمی کۆچەکانیش زۆر روون نییـە: دکتـۆر (بەهرام فرەوشی) دەنووسێ: «لە ڕۆژگاری زۆر پێش مێژوو، وەختی هۆزە ئێرانی و هیندییەکان هێشتا لێک جودا نەبوونەوە، لە دەشتـە بەربڵاوەکانی ئاسیـای ناوەندی دەژیان و خـاوەنی یەک بەڕێوەبەرایەتی بوون» (٤٢، ص٥) لێکۆڵەرەوە– فرەوشی– باسی هۆزە ئێرانی و هیندی دەکات و سەردەمەکەشیان زۆر بۆ– پێش مێژوو– دەگەڕێنیتەوە، کە هێشتا باسی کۆچ کردن لە گۆڕێ نییە! ئەو باسە، واتە باسی کۆچ کردن دکتور (محەمەد جەواد مەشکوور). ئاوای باس دەکات: «ئارياييیەکانی سەردەمی ویدایی زۆربوون و بوونە چەند دەستـەیەک و تیرەیەک، دوو دەستـەی گەورەیان کە یەکێکیان بەئاریایی ئێرانی و ئەوی تریان بەئاریایی هیندی ناسـراوە، لەیەکـتر جودابوونەوە» (٩٢، ص٧) لێـرە هۆی کـۆچ کـردنەکـەیان – زۆربوونی ژمارە– یە و، کۆچ کردنەکەش دوو دەستەی گەورەیە: هەر ئەو لێکۆڵەرەوە دەنووسێ: «دەستەی یەکەمیان ڕێگای ڕۆژئاوا و بەرزاییەکانی ئێرانیان هەڵبژارد، دەستەی دووەمیان بەرەو خوارووی ئەوبەری رووباری – سند– رۆیشتن و ناوی ئەو رووبارە سند– هیند– یان بەسەر دابڕاوە و هەریەکەیان ڕێگەیەکی تازەیان لە ژیانی خۆیان گرتەبەر، لێرە بەقسەی – فرەوشی– ئەو دەستـەیەی کەچوونەتە (هند) و پاش نیشتەجێ بوونەکە ناوی – هیندی– یان بەسەردابڕاوە، بەڵام، لەبارەی– ئێران– ییەکانەوە لێکۆڵەرەوە بێ دەنگە و وەکو هیندییـەکان باسی ناوی تازەی هەواری تازەیان ناکـات. دکتـۆر (محـەمـەد جـەواد مەشکوور). باسی ژمارەی کۆچ کردنەکەیان ناکات، بەڵام ، فرەوشی– دەنووسێ: «بەپشت بەستن بەوەی کە (وندیداد)(*–١٦) دەیگێـڕێتـەوە، بەدرێژایی نزیکەی هەزار سـاڵ لە سێ کـۆچی جیـا وڵاتی خـۆیان فراوان کرد و پەڕاگەندەی دەوروبەر بوون» (٤٢، ص٥) لێرە ماوەی کۆچەکەیان بەهەزار ساڵ دیاری دەکا و لەو هەزار ساڵە بەسێ جار بڵاوبوونەتەوە، کە پێشتر هۆی کۆچی – ئاریاییەکان!!– زۆر بوونی ژمارە بوو، بەڵام، لێکۆڵەرەوە (مهردادبهار) ڕای وایە هۆی کۆچەکان، هاتنی میللەتی نوێ بوو. لێکۆڵەرەوەکان – وەکـو پێشـتـر گـوتمان – چەند زەمـەنێکی جیـایان بۆ کـۆچەکـان دیاری کـردووە، وا چاکـە بۆ ئەوەی زەمـەنەکـان پێک ببەسـتینەوە، چەند ئەڵقـەیەک لەو زەمـەن و زنجـیـری کـۆچانە بەسـەر بکەینەوە. لێکۆڵەرەوەی ئێرانی، پەرویز پژوم شـەریعـەتی لە توێژینەوەیەکدا بەناوی (زەمـەنە مـێـژوویـیـەکـان لە شانامـەی فـیـردەوسی–دا) دەنووسێ: «زۆربەی لێکۆڵەرەوە و مـێـژوونووسـان، کـۆچی ئاریاییـەکـان بۆ بەرزاییـەکـانی ئێـرانی بۆ هەزارەی پێنجەم تا سێـیـەم دەگـێـڕنەوە» (٨٠، ص٧٥٦) کـە سـەرەتای کـۆچ کردنەکە بۆ هەزارەی پێنجەم دەگێڕتەوە، ماوەی کۆچ کردنەکەش دەکاتە دوو هەزار ساڵ، بەڵام (عـەباس قدیانی) بەشێوەیەکی تر باسی کۆچ کردنەکە دەکات: (ڕۆژگاری لێک جیا بوونەوەی ئەو خەڵکە، ناکرێ بەدڵنیاییەوە دیاری بکرێ، بەڵام، هەندێک پێیـان وایە لەدەوری سێ یان چوار هەزار پێش زایین بووە»

(٧١، ص٢٠) ئەگەر بەوردی سەرنج بدەین، ئەم لێکۆڵەرەوەیەش لە ڕادەربڕینەکەی خۆی زۆر دڵنیا نییە! کەچی (یوونس جەعفـەری) پشت بە ڕای مـێـژوونووسان – کەمێک بەدوودڵـییـەوە– یەک مێژوو دیاری دەکات: «مـێـژوونووسان، کۆچی نەژادی ئارییـەکان لە باکووری ئەوروپاوە بۆ لای ئاسـیا، لە دەوروبەری سێ هەزار و پێنج سەد ساڵ پێش زاییندا دەخەنە بەرمەزەندە» (٨٠، ص٤٤٩).

هەر لەبارەی ئەم کـۆچەوە لێکـۆڵەری ئێـرانی دکـتـۆر خـاتوو (ژاڵە) لای وایە ئەم کـۆچە مـێـژووسـازەی ئاریاییـیەکان لە ئاسیای ناوەڕاستەوە بەرەو خاکی دایک «لەدەوروبەری دوو هەزار ساڵ پێش زایین ڕووی داوە» (٦٦، ص١٠) کەچی (عـەباس قدیانی) جارێکی تر ڕای خەڵکی تر دووبارە دەکاتەوە و دەڵێ: «هاتنی ئاریاییـیەکان بۆ ئاسیـای ڕۆژئاوا لە سەدەی ١٤ی پێش زایین هەندێک بۆ دوو هەزار ساڵ پێش زایینی دەگێـڕنەوە» (٧١، ص٢٢) دوا لێکۆڵەرەوە کە مـێـژووەکەی باس بکەین (مـیـهـر داد بەهار)ە کە لای وایە: «لەنیـوەی دووەمی هەزارەی دووەمی پێش زایین (...) هاتنی ئاریاییـیەکان بەرەو ئێران و هند دەستی پێکردووە» (٩٨، ص٣٨٨) بەم ڕیز کردنی مێژووە جیاجیـایانە، گەیشتینە سەر ئەوەی کە بڵێین، کـۆچی– ئەو خـەڵکە– مـاوەیەکی زۆر دوورو درێژی خـایاندووە، مـاوەی پێنج تاهەزار و پێنج سـەد سـاڵ پێش زایینی دەگرێتـەوە، کۆچەکـەش پتر لەجـارێک ڕوویدا و، ئەو شـوێنەش لە ئێران کـە– خـەڵکە کـۆچ کـردووەکـە – ڕوویان تێکردووە، بەقـسـەی لێکۆڵەرەوەکـانی وەکـو (تیل یۆسـتی)، (مـارکـوارت)، (ئەندریاس): «ڕایان وایە کە نیـشـتمـانی ناوبراوان دەکەوێتە تەنیشت (خوارزم)و (خێـوە)ی ئێـستـا.. بەمـانا ئەو شوێنەی کە (ئاڤێـسـتـا)ی پەرتووکی زەردەشتی پیرۆز ناوی (ئائیرین واجە)ی لێ دەنێ»(*–١٧). (٢١٤، ١٠، ل٦٩) کە کۆچەکە بەم شێوەیە بێ و شوێنی تازەی کۆچ کردووەکانیش لە ئێران، ئەو شوێنە بێ کە لێکۆڵەرەوەکان باسیـان کرد و زەمەنی هاتنە کەشیان لەنێـوان پێنج هەزار ساڵ تا هەزار و پێنج سەد ساڵ پێش زایین بێ، با بزانین پێش، ئەو زەمەنە، مرۆڤ و ژیان لە– ئێران–ی ئەو سەردەمـەدا هەبووە، ئایا: ئەو کـۆچ کـردووانە بۆ یەکـەم جـار و هەر خـۆیان ئێـرانیـان ئاوەدان کـردووتەوە، یا ئەوەتە خەڵکی تر هەبوون و پێشوازییان لێکردوون؟

ئێمە پێشتر لە باسی– لەبن عەرد و لەنێو ئەشکەوتان – نموونەی ئاوامان هێنایەوە کە دەیسەلماند ژیان زۆر لەو مـێـژووە لەپێشـتـر هەبووە و خەڵکانێکی تر لێرە لە –ئێران– ی ئەوێ ڕۆژی ژیاون. (مـیـهـر داد بەهار) دەنـووسێ: «یەکـەم دانیـشـتـووانی بەرزاییـیـەکـانی ئێـران (...) لە دەوروبەری پازدە تا بیـست هەزار ساڵ پێش زایین، لەو خاکەی کە لەژێر ئاو هاتبووە دەرێ(...) کەسانێک لەکێوە دارستانییـەکان لەنێو ئەشکەوتدا دەژیان، ئەو خەڵکە کە پاشماوەیان لە – تنگ بدبان– (*–١٨) و کێوەکانی بەختیاری دیتراوە» (٤٢، ص٢١) لەوەوە بۆمان دەرکەوت کە زۆر پێش کۆچی –ئاری–یەکان، ژیان لەسەر خاکی ئەوێ ڕۆژی ئێـران دەستی پێکردووە، بابزانین (عـەباس قـدیانی) دەڵێ چی؟: «کـۆنتـرین بەڵگـەیەک کـە لەناوچە جیـاجیاکـانی ئێرانی ئەمـڕۆ لەبەردەستە، بەڵگە و مێژووی – عـیلام–ە، هەر چەندە عیلامییـەکان لە نەژادی ئاریاییـیـەکـان نەبووینە و وەکـو بەدەردەکـەوێ زۆر پێش ئاریاییـیـەکـانی ئێـرانی ئەمـڕۆ، لە خوزستـان جێگای خۆیان گرتبوو» (٧١، ص٥٨) لێـرە ڕایەکی تازەو نوێ سەری هەڵدا، ئەویش جیـایی

رەگەزی "عیلام"ییەکان لە ئارییەکانی ئێران، ئەویش زیاتر پشتگیری ئەوە دەکا، کە یەکەم: ئێرانییەکان هەموویان هەر ئاریایی نین، مەبەست ئەو ئارییەی کە گوایە لە کۆچەکانیاندا بەرەو ئێران هاتوون، لە بەکارهێنانی ناوی -ئاری-یش بۆ ئەو کۆچکردووانە نابێ خۆمان زۆر بەپشت قایم بزانین. دووەم: پێش هاتنی ئاریاییەکان خەڵکی تر لەم وڵاتە ژیاون و وڵات ئاوەدان بووە، بۆ پەیوەندیی کورد بەم خەڵکە دەبێ بڵێین کە هەموو بەڵگەکان بۆ ئەوە دەچن کە کورد پێش هاتنی -ئاریاییەکان- ریشەی لەنێو خەڵکەکەدا هەبووە، ئەو کوردەی ئێستا بە -کورد- دەناسرێ، رەگەزێکی تێکەڵە لەو ئاریاییانەی کە هاتوون و لەو خەڵکەی پێشتر لەئێران و کوردستانی ئەوێ رۆژیدا ژیاون، ئەگەرچی بۆ پەیوەندیی کورد و ئارییەکان (فۆن لوشان و سولاک) رایان وایە لەسەر ئەو رایەش پێ دادەگرن و دەڵێن: «ئەگەر کورد ئاریایی بن پتر لەهەر هۆزێکی تر بە پاکی ماونەتەوە» (٥٨، ص٩٠) لە ناوی - ئاری - دەبێ مەبەست ئەو خەڵکە بێ کە لە (ئیریەن ویچ) ژیاون و ئاوێستا بە نەجیبزادەترین و کۆنترین میللەتیان ناوزەد دەکات و خاکەکەشیان بە هەوەڵین خاک دادەنێ کە ئاهورامەزدا دروستی کردووە. هەر چەندە رایەکەی ئەو دوو لێکۆڵەرەوەیە وشەی - ئەگەر- ی تێدایە، بەڵام ، دیسان کاریگەری و تێکەڵ بوونی -ئاری-یەکان بەسەر خەڵکەکەی پێشتر پیشان دەدا و ئەوە دەسەلمێنێ کە لەهەموو ئەو نەتەوانەی لەگەڵ ئارییەکان, تێکەڵ بوون کورد لەهەموان پتر کاریگەریی ماکی ئەو خەڵکە بەو درەنگەوە هاتووە یان، بەسەرەوەیە، کە بە- ئاری- ناو دەبرێن. لەوە دەگەینە ئەوە کە بڵێین، ژیان لە ئێران بەهەموو ناوچەکانییەوە بەتایبەت، ئەو بەشەی لەمێژوودا بەکوردستان دەناسرێ زۆر لەمێژە دەستی پێکردووە، ئەگەر لە هەندێ شوێنی کۆنناسی بەڵگەی دە هەزار و بیست هەزار باسکراوە، کەچی لێکۆڵەرەوەی ئێرانی (فەرەیدوون جونەیدی) دەنووسێ: «لەدەوروبەری بیهشەهر -بهشهر- پاشماوەی ژیانی حەفتا و پێنج هەزار ساڵەی نێو ئەشکەوت دەرکەوتووە» (٨٢، ص١٢٦).

ئەم قسەیە بۆ ئەوەیە کە بڵێین: کۆچ کردووەکان بەرەو ئێران لەهەر کۆچێکیاندا کە بەرەو ئێرانی ئەو وەختە هاتوون، لەگەڵ خەڵکەکەی پێش خۆیان تێکەڵ بوون و هەردوولا کاریان لێک کردووە ئەوی ئەمرۆ پێی دەگوترێ: "کوردو فارس" پاشماوەی ئەو کارلێک کردنەیە دیارە ئەگەر لە رووی رەگەز و خوێنەوە تێکەڵ بوون، ئەوا لە رووی فەرهەنگیشەوە بەئایین و ئەفسانە و داب و نەریت و زمانیشەوە کاریان لێک کردووە و ئەمرۆ لێکۆڵەرەوە لەهەر رووێکەوە بیەوێ دەتوانێ ریشەی هەردوولا بدۆزێتەوە. ئەو ئەنجامەش رێگەی ئەوەمان پێدەدا کە بڵێین: ئەفسانەی ئەمرۆی میللەتی کورد، ریشەکەی دەگەرێتەوە بۆ ژیانی نیشتەجێکانی سەد هەزار ساڵی پێش زایینی کوردستان و کۆچ کردنی بەر لە (پێنج هەزار ساڵی پێش زایینی) کۆچ کردووەکان.

ئێستا بە خراپی نازانم، لەبارەی کۆچی ئارییەکانەوە ئەم چەند خاڵە بخەمە بەرچاوی مێژوونووسان و ئەو بەرێزانەی کە گرنگی بە میللەتی (ئاری) دەدەن و دەیانەوێ بگەنە راستییەکان.

١- زۆربەی ئەو مێژوونووسانەی باسی زەمەنی کۆچی ئارییەکانیان کردووە و من نووسینەکانیانم خوێندوونەتەوە، ماوەی پێنج تا هەشت سەد ساڵی پێش زایینیان دەست نیشان کردووە و باسی چەند

جارەی ئەم کۆچەش دەکەن. ئەگەر ئەم ماوە درێژە و ئەم چەندجار کۆچکردنە نیشانەیەکی گرنگی کۆچکردنەکە بێ! ئەی ناکرێ بپرسین ئەرێ ئەم کۆچانە هەمووی هەر لەیەک وڵاتەوە بووە و کۆچەکانیش هەمووی کۆچی یەک میللەت و هۆز بووە؟

٢- رایەک هەیە دەڵێ: (نابێ بە هیندو ئەورووپییەکان بگوترێ ئاری!) یەکێکی تر دەڵێ: «ئاری تەنیا بەوانە دەگوترێ کە لە (ئێریەن ویج) واتە -رۆژهەڵاتی کوردستان- نیشتەجێ بوونە» ئەگەر لێرەدا (ئیر-ئار) مانای میللەت و هۆز و دانیشتووان بدا، ئەوا -ڤیج- ویج- مانای نیشتمان و وڵات دەدا، بۆیە دەتوانین بەهۆی ئەم -ویج-ە پەیوەندییەک لەنێوان (بوهتان ویج -بۆتان ویج-)و ئەو بەشە چیایەی کە لە کێوەرەش پێی دەگوترێ (ویج) بدۆزینەوە و جوگرافیای ئەو نیشتمانە فراوانتر بکەین کە وشە و ناوی ویج پێکیان دەبەستێتەوە و ئەم -ویج-ە بەوشەی (زمان)ێک و (میللەت)ێک و (زەمان)ێک- بزانین و کە ئەمەش پەیوەندییەکی توند لە نێوان ئەم سێ ناوچەیە پەیدا دەکات و لەدیارکردنی بنچەو رەگەزی-ئاری-ییەکان بێ سوود نابێ. ئەوەش لەبیر نەکەین کە -ویچ- واچ- قاچ- مانای -زمان-یش دەدات واتە ئەوانەی بەشێوە زمانی واچ دەدوێن. ئەمەش لەهەردوو باری -نیشتمان و زمان-دا یەکێتییەک دەدات بە دانیشتووان و هۆز و میللەتەکە، واتە ئەو میللەتەی لەو نیشتمانە دەژی و بەو زمانە قسان دەکات. ئەو میللەتەش ساغ بووەتەوە کە میللەتی کوردە.

٣- هەندێ لە مێژوونووسان رایان وایە کە (سۆمەرییەکان لە رەگەزی ئارین) ئەگەر ئەم رایە بە خاڵێکی گرنگ وەربگرین، دەبێ ئەوەش لەبیر نەکەین کە هەر مێژوونووسان دەڵێن: «سۆمەرییەکان لە بەرەبەیانی مێژووەوە نیشتەجێی ئەم خاکەن» و کە چوونەتە خوارەوەش هەموو مێژوونووسان شوێنی رۆیشتن و کۆچکردنەکەیان دەگەرێننەوە سەر ئەو خاکەی کە لەمێژوودا نیشتمانی کوردەکان بووە و لەمێژیشە بە -کوردستان- ناسراوە. ئەوەتە دوو پرۆفیسۆری سۆمەری ناس لاند سبرگر و کریمەر بەجووتە دەڵێن و دەسەلمێنن کە بنچەی سۆمەرییەکان لەو ناوچەیەیە کە دەکەویتە خوارووی رۆژئاوای دەریای قەزوین لە شاری ئەرایتا و دەوروبەری و هەر لەوێشەوە هاتنە خوارووی دووئاوان و لە رێگای باکوورەوە لە باشوور گیرسانەوە (١٠٩ا، ٤٥).

ئەگەر ئەم دووە باسی خوارووی رۆژئاوای دەریای قەزوین دەکەن، ئەوا (عەتا بەکری) لە پێشەکی وەرگێرانی کتێبی(چیرۆکی شارستانییەتی سۆمەر و بابیل)دا دەنووسێ: «سۆمەرییەکان لە سەرەتاوە لە چیاکانی زاگرۆس و کوردستان دەژیان و پەنایان بۆ ئەشکەوتەکانی دەبرد» (١١٥ا، ٤) وەک دەبینین ئەم نووسەرە راستەوخۆ ناوی چیاکانی زاگرۆس و وڵاتی کوردستان دێنێ. ئەو دوو رایەش ئەوە دەسەلمێنێ کە جێگای یەکەمی سۆمەرییەکان هەر ئەو جێگایەیە کە میدییەکان تێیدا نیشتەجێ بوون، ئەمەش هۆیەکە بۆ ئەوەی پەیوەندییەکی بەهێز لە نێوان سۆمەری و میدییەکان هەبووبێ.

٤- هەندێ لە مێژوونووسان بۆ کۆچی ئارییەکان دەڵێن: «کۆچەکە لێرەوە -واتە لە کوردستان-ەوە بووە نەک بەپێچەوانە، واتە ئارییەکان لێرەوە بەرەو هیندو ئاسیای ناوەراست رۆیشتوون» ئەمەش رایەکی گرنگە، چونکە هەندێ کە باسی کۆچی ئارییەکان دەکەن دەڵێن: «گەرانەوە خاکی باپیرانیان» واتە پێشتر

لێرەوە لە کوردستانەوە کۆچیان کردووە و دواجار گەڕاونەتەوە نیشتمانی خۆیان. هەر بۆ پشتگیری ئەم رایە ئەفسانەیەکی کوردی هەیە و لەنێو برا ئێزدییەکان دەگێڕدرێتەوە، ئەو ئەفسانەیە باسی کۆچی هۆزێکی گەورەی کوردەکان دەکات پێش ئەوە -لافاو- رووبدا، ئەفسانەکەش بە ئەفسانەی -مالاڕەش- ناسراوە.

ئەو ئەفسانەیە باسی ئەوە دەکات کە بنەماڵەی -مالاڕەش- گەورەی هۆزی (دنا) لە ترسی لافاو بەرەو هیند کۆچ دەکەن و خۆیان و هۆزەکەیان لە مەترسی لافاو دەپارێزن. ئەگەرچی ئەمە وەک ئەفسانەیەک باس دەکرێ، بەڵام دەبێ ئەوە بزانین کە -ئەفسانە- لە رەگەزی مێژووی خاڵی نییە! یەکێ لەپێناسەکانیش بۆ ئەفسانە ئەوەیە کە (ئەفسانە: مێژوویێکی پیرۆزە) ئەگەر ئەم مێژووە ئەفسانەیی و پیرۆزەش لەگەڵ رای مێژوونووسان یەک بگرێتەوە، ئەوا خاڵی بەهێزی خۆی زۆرتر و بەهێزتر دەکات. ئەو خاڵە بەهێزانەش ئەگەر پشتگیری ئەوە بکەن کە ئارییەکان لێرەوە لە کوردستان بەرەو هیندو ناوچەکانی تر کۆچیان کردووە، ئەوا گەڕانەوەشیان بۆ (خاکی باپیرانیان) زۆر بەهێزتر دەبێ. واتە سەرەتا کۆچکردنەکە لێرەوە بووە و دواجار گەڕانەوەش، گەڕانەوەی -ئاری-یەکان هەر بۆ ئێرە بووە.

ئەم خاڵانە هەمووی داوای ئەوەمان لێدەکەن، کە بەشێوەیەکی تر -کۆچ و هاتنەوەی- ئارییەکان بخوێنینەوە بۆ ئەوەی بگەینە راستییەکی جێگیرتر چونکە ساغکردنەوەی ناوی ئاری و کۆچی ئارییەکان گرنگییەکی زۆری هەیە بۆ رەگەز و نیشتمانی کۆنی کورد.

١-٦-١-٥- مێژوو و ئەفسانەی (ماد)ەکان:

مادەکان- هۆز - یان- نەتەوەیەکی دیار و خاوەن مێژوون و یەکەم ئیمپراتۆرییەت لە ئێرانی پێش زایین لە سەرەتای سەدەی حەوتەمی زایینی لەسەر دەستی ئەوان دامەزرا و پایتەختەکەی-ئەکبەتانا- هەمەدانی ئەمڕۆ بووە. سەرەتا بۆئەوەی لە مانای وشەی- ماد- بگەین و بزانین یەکەمین جار لەکوێ و کەی بەکارهاتووە. بابزانین لیکۆڵەرەوەکان چی دەڵێن: لە وتاری - زەمەنە مێژووییەکان لە شاهنامەی فردەوسیدا- لێکۆڵەرەوە (پەرویز پژوم شەریعەتی) بۆ مانای ماد دەنووسێ: «همای ئاوێستایی هومایا Humaya بەشی یەکەمی ئەو ناوە، (هو) کە ماناکەی دەکاتە (باش- چاک) و بەشی دووەمی(مایا)یا(مای)یەکە شێوەیەکی ترە لە (مات)و(ماد)ەکە ئیشارەتە بۆ سەرزەمین و میللەتی ماد کە لە رۆژئاوای ئێران دەسەڵاتی پەیداکرد و دەوڵەتی مادی پێکهێنا» (٨٠، ص٧٥١) لێرەش مانای- ماد- مانایەکی جوان- باش- دەدا و دەبێتە ناوی میللەتێک و ئەوەش لە کتێبی پیرۆزی زەردەشتییەکانەوە- ئاوێستا-وە سەرچاوە دەگرێ، هەر لێکۆڵەرەوە (ج.مفرد) لە بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا دەنووسێ: «لە ئاوێستا ناوی ماد بەشێوەی (مئیدیە)(یعنی نێوەڕاست) هاتووە» (٤٩، جلد اول، ص١١٧) ئەوەش نیشانەی کۆنیی ناوی مادە بەوەی کە لەئاوێستا باسکراوە، دەبێ پێش ئاوێستا ئەو ناوە شوێنێکی دیاری لە ناوچەکەدا هەبووبێ، بەوەش کە ماناکەی دەکاتە- نێوەڕاست- دیسان ئیشارەتە بۆ شوێن خاک- وڵات، کە ئەوەش لەگەڵ مانای پێشتر یەکتر دەگرنەوە، بۆ کۆنی ئەم ناوەش ئەو لە دەقە- ئاشووری- یەکانەوە بۆ یەکەمین جار باسکراوە:«یەکەمین ناو هێنانی ڕاستەوخۆ بۆ هۆزێکی

ئێرانی، واتە مادەکان، لە دەقە ئاشوورییەکانی سەدەی نۆیەمی پێش زایینددا نووسراوە» (١٠٤، ص٤؟؟) هەر بۆ ناو هاتنی مادەکان و یەکەمین جار لە ٨٣٦ی پێش زایین لەمێژوودا باس دەکرێ» (١٩٧) ئەمانە هەموو ئەوە دەسەلمێنن کە مادەکان مێژوویەکی کۆنیان هەیە و پێش پێکهێنانی- دەوڵەت-یش دیار و ناسراو بوون، لێکۆڵەرەوەی ئێرانی(محەمەد جەواد مەشکوور) ئاوا باسی ناوهێنانی مادەکان دەکات لەلایەن ئاشوورییەکانەوە: «لە نووسراوە ئاشوورییەکان (ئامادانە) هاتووە، چونکە ئاشوورییەکان بە - ماد- ەکانیان دەگوت (ئامادا) و پاشگری(نە) پاشگری شوێنە، هەر بەو دەستوورە هەمەدان واتە جێگا و شوێنی مادەکان» (٩٢، ص٢٠) وەکو دەردەکەوێ ناوە کۆنەکان (ئاری و ماد بۆ ناوی خاک و میللەت) بەکارهاتوون.

ئێستا بابزانین خاک و وڵاتی مادەکان کوێندەرە؟ چونکە ئێمە دەزانین پاش ئەوەی -دەوڵەت- ئیپراتۆرییەتیان- پێکهێنا سنووری دەسەڵاتی خۆیان زۆر فراوان کرد.«ئەو میللەتە لەسەرەتای سەدەی حەوتەمی پێش زایین، یەکەمین دەوڵەتی ئێرانیان دامەزراند و یەکێ لەپاشا گەورەکانی ئەو زنجیرەیە هوخشترە (کواکسارس) بوو لەگەڵ دەوڵەتی بابل یەکی گرت و ئاشوورییەکانیان شکاند و مەملەکەتی ئاشوورییەکانیان لەنێوان خۆیاندا دابەش کرد، دەسەڵاتی دەوڵەتی"ماد" هەر تەنیا بەسەر ئێراندا نەبوو، بەڵکە ئەرمەنستانی رۆژئاوا و کەیدوکیەشی گرتەوە» (١٩٧) ئەم شکاندنەی ئاشوورییەکان و فراوان کردنەی سنووری دەسەڵات، لای مادەکان نیشانەی خاوەن پێشینەیی قەومی ماد و رێکخراوەیی ئیمپراتۆرییەتییەکەیانە، کە ئەمەش مێژووناسان زۆریان باسکردووە.

لەبارەی کۆچی(ماد و پارس)ەکانەوە زۆر نووسراوە، یەکێ لە لێکۆڵەرەوەکان کە(فرەوشی)یە دەنووسێ:«ئەم دوو هۆزە لەگەڵ هەموو- تایفە-(*ـــ١٩) ناوبراوەکانی خۆیان، ڕوویان کردە ناوچەی بەپێتی دەوروبەری دەریاچەی رەزاییە (ئورمیە- شهراب) هۆزی ماد لەناوچەی خوارووی ڕۆژهەلاتی دەریاچە و نێوان هەمەدان و تەوریز جێگای خۆیان گرت و پاشان تا ئەسفەهان چوونە پێش، هۆزەکانی پارس لە بەشی خوارووی دەریاچە و ناوچەی ئەردەلانی(*ـــ٢٠) ئێستا نیشتەجێ بوون»(*ـــ٢١) (٤٢، ص٢٨) هەر خۆی واتە (فرەوشی) شوێنی هاتنی ئەم دوو هۆزە واتە ماد و پارس ئاوا دیاری دەکات: «ئەم دوو هۆزە پێ بەپێ لە دەربەندەکانی قەفقاز تێپەڕین و لەدەوروبەری دەریاچەی ڕەزاییە (ئورمییە) کە فراوانییەکی لە ئەمڕۆ زیاتری هەبوو و خاوەنی دەشتاییەکی سەوزو خۆش بوو دامەزران و خەریکی جووتیاری و شوانکارەیی و بەخێوکردنی ئەسپ بوون» (٤٢، ص٢٥) بۆ زەمانی هاتنی ئەم دوو هۆزە- وەکو پێشتر باسمان کرد- ڕای جیاواز هەیە، بەڵام، هەن کە ئاوا باسی زەمەنی ئەم هاتنە دەکەن.«ئەگەرچی مێژوونووسان، بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی ماد ساڵی ٧٠١ یا ٧١٨ی پێش زایینییان نووسیوە، بەڵام سەردەمی جێگیربوونی هۆزی ماد لەناوچەی ئازەربایجان و کوردستان و لێک راست هاتنی ئەم هۆزانە لەگەڵ هۆزە هێرش بەرەکانی(*ـــ٢٢) ڕۆژئاوا بەپێی نووسراوە دەست کەوتووەکانی ئاشوورییەکان لە دەوروبەری ٨٤٤-٨٣٨ی پێش زایینی بووە، بەو پێیە دەورەی همای(ماد)ەکان دەتوانین بەدەوروبەری ٨٤٠ پێش زایین بزانین» (٨٠، ص٧٥٤) هەر چەندە ئەم مێژووەی هاتنی مادەکان

و لەگەڵ مێژووی دامەزراندنی- ئیمپراتۆرییەتی ماد زۆر لێک نزیکە، پیاو دەپرسێ، ئەم دەوڵەتە مەزن و پێشکەوتوو و بە یاسایە لە هەموو ڕوویێکەوە، هی ئەوە نییە لە ماوەیەکی ئاوا کەم هاتبێتە بەرهەم. ئەوە ئەگەر دامەزراندنی دەوڵەتی ماد تەنیا بە بەرهەمی- مادە- هاتووەکان بزانین!! وەکو دەرکەوت کە مادەکان لە هاتنیان زۆر هۆزی تریان لەگەڵدا بوو، ئەوا لە دامەزران و نیشتەجێبوونیش تێکەڵی زۆر هۆزی تر بوون، کە ئەوانیش خاوەنی شارستانییەت و پێشکەوتنی ڕۆژگاری خۆیان بوون. مێژوو سەلماندوویەتی کە ناوچەی زاگرۆس و دەوروبەری شاری ورمێ و هەموو ناوچەکە زۆر پێش هاتنی (کۆچ کردووەکان) ئاوەدان بووە. ئەو شوێنە ئاوەدانە کە دەکاتە وڵاتی دواتری مادەکان(ئی. م. دیاکۆنۆف) ئاوای باس دەکات: «بەشی ڕۆژئاوا یان(مادی ئاتروپاتین) بەشی ژووررووی ڕووباری ئاراسە و تا کێوی ئەڵوەند لەخوارەوە درێژ بووەتەوە، ناوچەی دەریاچەی(ورمێ) (...)و ڕووباری(جەختەتو)و ڕووبارەکانی تر کە شان بەشانی ئەو ئەڕژێتە ناو دەریاچەی ناوبراوەوە، هەروەها ناوچەی دەراوی ڕووباری قزل ئۆزون (ڕووباری سپی)ی ئێستا و، ئەڕژێتە دەریای خەزەر، ئەم ناوچەیە ئەگرێتەوە، سەرانسەری ئەم ناوچەیە ئەکەوێتە ناوچەکانی ئازربایجان و کوردستانی ئێرانەوە» (٢، ل١٢٧) کە ئەمە جوگرافیای مادەکانە، هەر لەم جوگرافیا و وڵاتەش دەوڵەتی مادیان دامەزراند، (شاهروخ مسکوب) دەنووسێ:«مادەکان یەکەمین شاهەنشاهییەتیی مێژووی ئێرانیان دروستکرد، ئەوان لەڕووی ڕێکخستن و پەیوەندی و تەبایی هۆزەکان بۆ حکومەتی پێش پارسەکان کەوتن پاشان هەر ئەوان بوونە یار و پشتگیری زۆرباشی پارسەکان، پارسەکان بەهاوکاری ئەو خزمە نزیکانەی خۆیان یەکەمین ئیمپراتۆرییەتی چەند میللەتی و چەند فەرهەنگیی مێژووییبان هێنایە وجوود». (٦٨، ص١٣-١٤) دیارە لێرە مەبەست ئەوەیە کە پاشتر پارسەکان دەوڵەتی مادیان ڕووخاند، هەر بەهاوکاریی مادەکانیش دەوڵەتی یەکەمی خۆیان- هەخامەنشیی- یان دامەزراند، دیارە ماوەی حوکم کردنی مادەکان پتر لە دوو ئەوەندەی ماوەی حوکم کردنی هەخامەنشییەکان بوو. چونکە ماوەی حوکم کردنەکەیان هەر سی و دوو ساڵ بوو. بۆ ئەم هاوکاری و خزمایەتییەی ماد و پارس ڕیشەیەکی زۆر هەیە، کە خزم و هاوکار بوون. «ڕایەک هەیە دەڵێ: هەردوو تایفەی ماد و پارس بەیەکەوە هاتنە ئێران لەڕێگای شاخەکانی قەفقاسەوە، دوای ئەوەی ماوەیەک بەیەکەوە ژیاون و لەیەکتر جیابوونەتەوە» (٢١٤، ١٠، ل٧٥) وەکو زانراوە، مادەکان ئەگەر لەپارسەکان جیا بوونەتەوە، بۆخۆشیان، سەرەڕای ئەوەی کە لە زۆر هۆز و تایفە پێک هاتبوون، بوون بە دوو دەستەی ماد، دەنووسرێ: «سەرزەمینی دایک"وڵات"یان کردە دوو بەش، یەکەم: مادی گەورە. کە بریتی بوو لەناوچەکانی ناوەند و ڕۆژئاوای ئێران تا سنووری کوردستان لە چیاکانی زاگرۆس(.....)کە(ڕەی) و دەوروبەری ئەوی دەگرتەوە، دووەم: مادی بچووک کەتەواوی ئازەربایجانی دەگرتەوە» (٩٢، ص١٩) لەبارەی پێکهاتەی مادەکان. هیرۆدۆتس: باسی شەش هۆز دەکات و دەڵێ: «بریتی بوون لە بوسیان، پارتاکتیان، ئستروخانیان، ئریزانتیان، بۆدیانی موغەکان» (٨١، ص٢٨) دیارە هەر بەقسەی ئەم سەرچاوەیە پێدەچێ هۆزی تریش لە وڵاتی مادەکان هەبووبن، بەڵام ناوی ئەو هۆزانەی کە هاتووە، نیشانەی ناوداری و شوێنی گرنگیان بووە لە کۆمەڵگاکەدا. ئەوەش هەر زۆر ڕاستە، لە هەموو

سەردەمێک ناو ناوی هەندێکە و کار کاری هەمووانە، دوور نییە کارکردووەکان زۆرتر ماندوو بن و ئارەقە و خوێن بڕێژن، بەڵام، زۆر کەمتر بەرهەم بچێژن. دەسەڵاتی دنیا لەهەوەڵەوە هەر وا دەمەزراوە. لەو چەند دێرەی سەرەوە کە باسی هاتنی ئاری و مادەکانمان کرد، مانای ئەوە نییە ئێمە هاتووەکان تەواو بە - ئاری- دەزانین! ئێمە ناوی ئاری زۆرتر بەدانیشتووانی (ئیریەن ویچ) ڕەوا دەبینین و مادەکانیش بەبەشێک لەو خەڵکە دەژمێرین، بەڵام، ئەم ڕایە چونکە تەواو جێگیر نەبووە، بۆیە ڕایەکانی پێشووترمان بەسەر کردەوە.

١-٦-١-٦- کورد و (ماد)ەکان:

ڕەنگە کەسانێ هەبن، زۆر لایان خۆش نەبێ کە دان بەو ڕاستییەدا بنێن، کە کورد و ماد تەواوکەری یەکترن، کەچی، بەڵگە مێژووییەکان بەپێچەوانەی خواستی ئەو زاتە هاوچەرخانە، زۆر لەکۆنەوە ئەوەی سەلماندووە. (ج. مفرد) دەنووسێ: «بۆ ئەوەی ئاگاداری مێژووی کورد بین، پێویست دەکا مێژووی میللەتی مادەکانی سەدەی شەشەمی پێش زایین بخوێنینەوە» (٤٩، جلد اول، ص١١) لەبارەی بەڵگە کۆنەکانەوە زانای کورد (تۆفیق وەهبی) دەنووسێ: «لەو نصە (دەق)ە پەهلەوییانەی پێشووتر وەرمان گرت، پیاو تێدەگا، دانەری(کارنامەک) کە لە دوایی چەرخی شەشەمی پاش عیسادا ژیاوە ماد و کوردی بەیەک نەتەوە داناوە» (١٨٣، ، ص٢٧) هەر لەبارەی کورد و مادەوە پرسیارێکی ڕەوا هەیە، کە بۆ خۆی وەڵامەکەی لەنێو خۆیدایە (پرۆفیسۆر مینۆرسکی) دەنووسێ: «ئەگەر کورد نەوەی مادەکان نەبن ئەدی نەتەوەیەکی وا کۆن و بەدەسەڵات چی بەسەر هات، ئەو هەموو هۆز و تیرەی کورد، کە بەیەک زمانی ئێرانی و جیاواز لە زمانە ئێرانییەکانی دیکە قسە دەکەن لەکوێوە هاتوون؟» (١٨٣، ، ل٣٣) وەکو پێشتر گوتمان، ئەم پرسیارەی مینۆرسکی زۆرتر وەڵامەکەی دەسەلمێنێ تا پرسیار بێ. بۆ سەلماندنی ئەم یەک بوونەی مادو کورد وا چاکە (کارنامەء اردشیر بابکان) بخوێنینەوە، لە بەشی پێنجەم ئاوا ناوی کورد و ماد پێکەوە هاتووە: «پاش ئەوەی سوپا و لەشکرێکی مەزنی لە زابل کۆکردەوە ملی لەبەر ملی- کردان شاە مادی__ کوردان شاهی مادی نا، شەڕو خوێن ڕێژییەکی زۆر ڕووی دا سوپای ئەردەشێر تەنگی پێ هەڵچنراو شکا» (٩٩، ص٤١) ئەگەر لە سەرکەوتنی کوردان و شکانی ئەردەشێر باسی کورد کراوە، لە شکانی کوردان و سەرکەوتنی ئەردەشێر زۆر چاکتر ناویان هاتووە: «ئەردەشێر سوپایەکی چوار هەزار (نەفەر)ەی ئامادە کرد و شەو بەشەبەیخوون هێرشی کردە سەریان و یەک هەزاری لە کوردەکان کوشت و ئەوی تری بریندار و دەستگیر کرد لە (کوردان شاهی) کوڕ و برا و نەوە و ماڵ و حاڵێکی زۆری-گرت- و بۆ پارس شۆڕی کردەوە» (٩٩، ص٤١) بەڵگەی ئەوە کە کورد و ماد یەکن لەوە چاکتر بەدەست ناکەوێ کە کارنامە-ی ئەردەشێر خۆی ناوی ماد و کورد بە- کوردان شاە مادی- دێنێ کە دەکاتە شای کوردە مادەکان، ئەوە جگە لەوەی کە- پاشای ساسانی-(*٢٣) کە لەشەڕی ئەسکەندەر دەشکێ خۆی لەنێو شوانکارە کوردەکان دەشارێتەوە، دیارە ئەو شوانکارە کوردانەش هەر هەمان شوانکارە مادەکانن، کە ئەم بەڵگە کەمەی کە لەنێو زۆر بەڵگەی تردا هەڵمان بژارد، ئەوە دەسەلمێنێ کە کورد و ماد یەکن، ئەوا دەبێ- فەرهەنگی مادەکان بەئایین و زمان و ئەفسانەوە بەشێکی گرنگ بێ، لە فەرهەنگی بەر بڵاوی